

DÎVÂNU LUGÂTİ'T TÜRK'TEN GÜNÜMÜZE ÇATI TÜRLERİNDE BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Ümit HUNUTLU *

ÖZET

Eski Türkçede fiillerin çatı şekilleri, çok yönlü ve çeşitlidir. Çatı ekleri de günümüze göre daha işlektir. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki fiilleri inceleyerek bu tezi ispatlamak mümkündür. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çatı şekillerinden bazıları Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam ederken bazıları kullanımdan düşmüştür. Çatı eklerinde görülen işlev daralmaları, çatı şekillerinin farklı söz dizimsel ve sözlüksel yöntemlerle karşılanmaya başlanması çatı türlerinin kullanım alanlarını daraltmıştır. Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't Türk'teki fiiller edilgen, ettirgen, oldurgan, işteş ve dönüşlü çatı türlerine göre sınıflandırılmıştır. Çatı türleri kendi içinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te örneklendirilen çatı türleri oransal dağılımlarıyla verilmiştir. Bu çatı türlerinin hangi oranlarla ve örneklerle Türkiye Türkçesine ulaştığı tespit edilmiştir. Çatı eklerinin Karahanlı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanımları mukayese edilerek çatı eklerinin kattığı anlam özellikleri ve işlevleri tespit edilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te kullanılan fakat günümüzde kullanımdan düşen çatı şekilleri ve ekleri sunulmuştur. Günümüze ulaşamayan çatı şekillerinin neden terk edildiği hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Bazı fiillerin Eski Türkçedeki ve Türkiye Türkçesindeki çatı eki tercihleri mukayese edilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çatı olanaklarının söz dizimsel kuruluşlar üzerindeki etkileri tespit edilmiştir. Bilinen ilk sözlük ve gramer kitabımız olan Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çatı türlerinin oransal dağılımı incelenmiş ve fiilde çatı konusunda Türkçenin zaman içinde gösterdiği değişim ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fiilde Çatı, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Dîvânu Lugâti't Türk.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN VOICE TYPES FROM DÎWÂN LUGHĀT AL-TURK TO PRESENT

ABSTRACT

The voice forms of verbs in Old Turkish are versatile and diverse. Voice affixes are also more functional than today, which can be proven by examining the verbs in the Dîwân Lughât al-Turk. Some voice forms in the Dîwân Lughât al-Turk have been out of use in Turkish, while others continue to be used. The functional reductions seen in voice affixes and the introduction of voice forms with different syntactic and lexical methods have narrowed the usage areas of voice types. In this study, the verbs in the Dîwân Lughât al-Turk are classified according to the forms of passive, causative, transitive, reciprocal, and reflexive, which have been examined in detail. The voice forms exemplified in the Dîwân Lughât al-Turk are given with their proportional distribution. It is determined at which rate and with what examples these voice forms are used in Turkish today. Features and functions of voice affixes are detected by comparing their use in Karakhanid Turkish and Turkish. Besides, voice forms and affixes used in the Dîwân Lughât al-Turk that have been out of use today are presented. Inferences have been made about why the voice forms that could not exist today have been abandoned. The voice affix preferences of some verbs in old Turkish and Turkish are compared. Also, the voice possibilities about syntactic components have been found out in Dîwân Lughât al-Turk. Proportional analysis of the voice types in the Dîwân Lughât al-Turk, our first known dictionary and grammar book have been examined and the change of Turkish in terms of the voice in time has shown.

Keywords: Voice Forms of Verbs, Old Turkish, Karakhanid Turkish, Dîwân Lughât al-Turk.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 29.11.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.12.2020

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, RİZE; ORCID 0000-0002-1410-1203, E-posta: umit.hunutlu@erdogan.edu.tr

Giriş

Tarihte ilk olarak Eflatun ve Aristo (MÖ IV.) isimlerle fiilleri ayırmış, fiillerin en önemli görevinin yüklemlik olduğunu belirtilmişlerdir. Fiiller bütün dillerde yüklem olmaya en elverişli kelimelerdir. Türkçede yüklem görevi kazanan fiiller belli ekleri alırlar: Fiil + çatı ekleri + olumsuz + zaman/ görünüş + şahıs ekleri (König 1983: 111). Bunlardan çatı ekleri yüklem anlam özelliklerini ve cümlenin söz dizimi özelliklerini belirlerler.

Çatı eklerinin fiil kök ve gövdelerinden hemen sonra gelmesi onları yapım eklerine yaklaştırırken cümle kuruluşları üzerinde gösterdiği etki onları diğer fiilden fiil yapım eklerinden ayırmıştır. Çünkü onlar, sadece fiilin anlam özelliklerini etkilememekte aynı zamanda cümle kuruluşunun niteliklerini de değiştirmektedir. Bir yönüyle gramer yapmakta bir yönüyle sözcük türetmektedirler. Ancak çatı eklerinin gramer üretimi işlevlerinde fiil köklerinin sözlüksel nitelikleri etkilidir. Böylece çatı ekleri fiillere karşı daha seçicidir. Bu durum dönüşlü ve işteş fiil üretiminde daha fazladır. Örneğin, *yıka-* fiili Türkiye Türkçesinde “birlikte yıkanmak” anlamında “yıkış-” gramer yapımına müsaade etmemektedir. Tabii bu durum bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçesi için aynı kurallar çerçevesinde gelişmemiştir. Mesela, Tatarcada *yuiş-* “birlikte yıkanmak” şekli mevcuttur (Grunina 2000: 197-198).

Dil bilgisinde çatı, kaynaklarda farklı yöntemlerle ele alınan ve üzerinde tartışmaların hâlen sürdüğü bir konudur (Karpuz 2009: 651-656; Üstünova 2012: 8). Hangi başlıklar altında işlenmesi gerektiği, sınıflandırmada şeklin mi anlamın mı etkili olması gerektiği, söz dizimsel yönün mü yoksa şekil bilgisi alanının mı daha önemli olduğu gibi sorular çatı kavramının ele alışında farklı görüşleri doğurmuştur (Yücel 2011: 269). Öznen ve fiilin aldığı eklerinden hareketle çatı kavramını tanımlayan *Banguoğlu*, olumsuz görünüşü de bu kategoriye dâhil eder:

Kimse söz içinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler alarak kimsenin söz içindeki işleyişini belirtir: Bekçi döv-dü Bekçi döv-ül-dü Bekçi döv-me-di. Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine görünüş (aspect) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (voix) adını veririz. Dilimizde fiil çatısı 6 görünüşten meydana gelir: 1. Yalın görünüş döv-mek 2. Olumsuz görünüş döv-me-mek 3. Edilen görünüş döv-ül-mek 4. Dönüşlü görünüş döv-ün-mek 5. Karşılıklı görünüş döv-üş-mek 6. Ettiren görünüş döv-dür-mek” (Banguoğlu 2007: 411).

Ediskun çatıyı tanımlarken fiilin yapan (özne) ve etkilenen (nesne) isteme durumlarından hareketle çatıyı şöyle tanımlar:

Fiilin gösterdiği iş: a) ya belli bir yapıcı (özne) ister, veya istemez; b) ya kendi hareketinden doğrudan doğruya etkilenen bir varlık (nesne) ister, veya istemez; c) bazen yapıcı (özne) ile etkilenicinin (nesne) aynı varlık olduklarını kendi yapısında birleştirmek ister; d) bazen de kendi hareketini birden fazla yapıcının birlikte, karşılıklı veya ortaklaşa meydana getirdiklerini belirtmek ister. Bir fiilin belli bir yapıcı veya belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmede, kendi hareketinin birden fazla yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök veya gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök veya gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir (Ediskun 1992: 218-219).

Korkmaz göre, yapım ekleri ve çatı eklerini birbirinden ayırmak gerekir, çünkü çatı ekleri sadece şekil bilgisinin değil cümle bilgisinin ve anlam biliminin de konusudur. Korkmaz, fiilin özne ve nesne durumundan hareketle şu tanımları yapar: “Çatı, fiil kök ve gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Bu da demektir ki, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir.”(Korkmaz 1999: 159-160).

Son zamanlarda çatı kavramı çatı eklerinin işlevlerinden hareket eden bir bakış açısından söz dizimsel değişimleri merkeze alan bir anlayışa dönüşmüştür. Hatta şekilsel bir çatı anlayışı yerine derin yapıyı ve sözlükselliği esas alan bir anlayış gelişmiştir. Yeni tanımlarda cümlenin anlamsal özne ve nesnesinin, derin yapının ve yüzeysel söz dizimi yapısının bir arada incelendiği, bunlar arasındaki bağlantıların değerlendirildiği bir bakış açısı geliştirilmiştir (Grunina 2000: 198). Bu anlayışa bağlı olarak Demircan, çatı tanımını şöyle yapar: *Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan / etkilenen / yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye ÇATI denir* (2003: 11).

Terbish çatıyı şöyle tanımlar: “Öznenin çeşitli görünümdeki (yapan / yaptıran / müşterek ya da karşılıklı yapan / etkilenen) biçimleri ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen, özel eklerle vücuda getirilen biçimlenmeye çatı denir. Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe gidilmeden özel eklerle genişletilerek özne ile olan ilişkisinde uğradığı durum değişikliğidir de denilebilir.” (2019: 26). Bu bakımdan çatı hem şekil bilgisi, hem söz dizimi alanına girdiği için morfo-sentaktik bir düzlemde araştırılmalıdır (Lenand vd. 1977: 65-78).

Amaç

Daha önceki çalışmalarda tarihî Türk lehçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde çatı konusu ele alınmış, özellikle Kâşgarlı Mahmud'un fiilde çatı ve çatı türleri hakkındaki görüşleri birçok kaynakta yer bulmuştur. Hatta Dîvânu Lugâti't Türk'teki farklı çatı türleri özel bir çalışma konusu olmuştur (Coşar vd., 2011a; Coşar vd., 2011b). Bunlara ilave olarak bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

DLT'de en fazla örneklendirilen çatı türleri nelerdir?

DLT'de örneklendirilen çatı türlerinin ne kadarı Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir?

Günümüze ulaşan çatı türlerinin oransal dağılımı nedir?

DLT'deki çatı eklerinden hangileri kullanıma daha elverişlidir?

DLT'de verilen ancak bugün kullanımdan düşen çatı şekilleri nelerdir?

DLT'de verilen ancak günümüze ulaşamayan çatı türleri neden terk edilmiştir?

Eski Türkçedeki fiillerin çatı eki tercihleri Türkiye Türkçesinden ne derece farklıdır?

Eski Türkçedeki çatı kavramı günümüzdeki çatı kavramından hangi özellikleriyle ayrılır?

DLT'deki çatı kavramı o dönemin söz dizimsel özelliklerini nasıl şekillendirmiştir?

Türkçenin şimdiye kadar bilinen en eski ve en meşhur sözlüğü olan *Divanü Lûgati't-Türk* (1072-1077) Türk dil bilgisinin birçok konusunu aydınlatan eşsiz bir eserdir. Verdiği bilgilerle tarihî Türk lehçelerinin olduğu kadar günümüz Türkçesinin de birçok problemine çözümler sunan temel bir gramer kitabıdır. Günümüzde kesin sınırları hâlen

daha çizilememiş çatı konusu da DLT’de ayrıntılarıyla işlenmiş ve zengin örneklerle sunulmuştur. *Kâşgarlı* bir sözlük olarak hazırladığı kitabında Türkçe isimleri ve fiilleri Arapça kelimeler gibi kalıplara sokarak bu kelimeleri Araplara öğretmeye çalışmıştır. Bunu yaparken fiilleri çatı kavramı üzerinden anlatmıştır. Madde başı olarak sıralanan fiiller Arapça kalıplara göre belli gruplar oluşturmuştur. Bu gruplar incelendiğinde benzer çatı eklerini alan fiillerin art arda sıralandığı görülecektir. *Kâşgarlı* bu fiilleri doğrudan çatı konusunu anlatmak için vermemiştir, fakat fiillerin anlam özellikleri ve aldığı eklerle cümleye kazandırdığı söz dizimsel nitelikleri verirken çatı konusundan da bahsetmiştir. Fiillerin öğretiminde çatı olgusunu bir araç olarak kullanmıştır. Fiiller sonrasında yaptığı açıklamalarda fiilin işlek kullanımı sağlayan çatı eklerinin kullanım özelliklerini özetlemiştir.

Kâşgarlı, Divanü Lûgati’t-Türk’ün düzeninde, kendisinin yazdığı gibi, El-Halîl’in *Kitâb al-‘Ayn adlı eserini esas almışsa da* (DLT I: 6-7) kullandığı yöntemle ondan ayrılır. Yüzyıllar sonrası için geçerli bir yöntemin ilk izlerini onun çalışmasında görmek mümkündür. *Kâşgarlı*, fiilin aldığı ekle kazandığı anlam değişimini ortaya koymuş, yaptığı izahlarla çatı kavramının söz dizimi ve anlamla olan münasebetini de göstermiştir.¹

Türkiye Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinde çatı eklerinin bütün fiillere rahatlıkla eklenemediği sugötürmez bir gerçektir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *doğ-* fiilinden *doğ-ur-* yapılabilsede *doğ-ut-*, *doğ-uş-*, *doğ-un-*, *doğ-ul-*² fiilleri üretilmemiştir. Bunda, böyle şekillerin dilde gelişmemiş olması ya da bu şekillerin sağladığı anlamların söz dizimsel ve sözcüksel yollarla üretiliyor olması etkilidir. Yine bazı fiillerin anlamsal özellikleri onların işteş, dönüşlü, edilgen olarak telaffuz edilmeleri için elverişli değildir (König 1983: 123). Benzer durumlar DLT’deki fiil örnekleri için de geçerlidir, ancak DLT’deki fiillerin çatı özelliklerinin şimdiye nazaran çok yönlü ve zengin olduğunu söyleyebiliriz. İnceleme bölümündeki örneklerden daha iyi anlaşılacağı üzere günümüz Türkçesinde muhtemel olmayan birçok çatı şekli DLT’de madde başı olarak açıklanmış ve örneklendirilmiştir. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki 11. yüzyıl Türkçesinin çatı işlekliliği günümüzden çok daha yönlü ve güçlüdür. Türkçe, doğal gelişimi yanında diğer dillerin etkisiyle ekler üzerinden yürüttüğü çatı türetimini farklı yollarla yapmaya başlamıştır. Çünkü Türkçenin fiil temelli gerçekleştirdiği çatı şekilleri, Türkçenin etkilendiği bükümlü dillerde söz dizimsel ve sözcüksel yollarla yapılmaktadır. Örnek: *Soy-uş-* “soymada yardım etmek 428” fiili gramer açısından doğrudur ve bu fiil DLT’de derlenmiştir, ancak günümüz Türkçesinde kullanılamamaktadır. Günümüzde bu fiilin anlamını karşılayacak söz dizimsel yapılar tercih edilmektedir: “birlikte soy-”, “soymaya yardım et-” vb. Örneklerini artırabileceğimiz bu durum, Türkçenin biçimsel çatı kategorisinin 11. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar zayıfladığını göstermektedir. Türkçenin tarihî serüveni kelimededen ekleşmeye doğrudur; ancak çatı konusunda bu durumun çift yönlü bir gelişme gösterdiğini söyleyebiliriz. Kelimedenden çatı eklerine doğru bir dönüşüm gerçekleşmişken 11. yüzyıl sonrasında ekli ve almaşık yapılar kullanılmaya başlanacaktır. Böylece DLT’de yer alan birçok çatı şekli kullanımdan düşmüştür.

¹ Bunların örnekleri edilgen çatı konusu başlığı altında sunulmuştur.

² Bu fiil tabanlarının Türkiye Türkçesinde olmaması Türkçede hiç kullanılmadığı anlamına gelmemektedir. Kelime türetimi ve yorumunda lehçeler arası farklılıklar olabilmektedir. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde *doğul-* “dünyaya gelmek, anadan olmak, 2. mec. Türemek, meydana gelmek.” anlamlarında kullanılmaktadır (Altaylı 2018: 931).

1. Edilgen Fiiller

Çatı ekleri fiillere getirilirken Türkçede bir sıra gözetilmektedir. Bu sıralamada çatı eklerinin fiille ve cümleye kazandırdığı anlamsal nitelikler etkilidir. İşteş, dönüşlü ve ettirgen çatı ekleri edilgen çatı ekinde sonra gelememektedir. Nitekim bir fiile bu ekler gelecekte **işteş / dönüşlü + ettirgen + edilgen** ekleri şeklinde bir sıra izlenir. Sona gelen ek, fiilin anlam özelliklerinde kuşatıcı olduğu için edilgenlik ekinin sona gelmesi dil mantığı açısından daha doğrudur. Çünkü diğer bütün eklerde öznenin birden fazla olması, öznenin kendini etkilemesi, yapan ve yaptırın özne şeklinde özne sayılarının artırılması söz konusudur (König 1983: 124). Edilgen çatıda ise asıl işi yapan öznenin gizlenmesi, söz konusudur. Edilgen çatıya çevrilen bir fiilde asıl işi yapan öznenin söz dizimsel olarak silinmesi, cümleyi etkiler. Bu durumda cümlede silinen bir öznenin sonra yapan özneye yönelik işteşlik, dönüşlülük veya ettirgenlik anlamları yüklemek mümkün değildir. Ancak öznenin niteliğini genişletmek ve bu eklerden sonra özneyi belirsizleştirmek mümkündür.

Çatı ekleri sıralamasında en sona gelen edilgen ekleri, /-(I)l-/ ve /-(I)n-/dir. Bunlardan ettirgen eklerinden sonra gelebilen tek ek /-(I)l-/dir. Bu ek temel edilgenlik eki olarak görülmektedir. Ekin kaynağı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ramstedt, Çuvaşçada /-(I)l-/ ekine edilgenlik yapımının az olmasından hareketle bu edilgen çatının Türkçede oldukça yeni olduğunu düşünür. Ekin temel işlevinin türetme olduğu ve zamanla edilgen görevi kazandığını söyler (Ramstedt 1957: 149). Şçerbak, edilgenlik eki /-l-/nin kaynağını (b)ol- fiiline dayandırır. Ona göre, ETü. *kutul-* "kurtulmak" < *kut* (isim) + (b)ol-, *yokol-* "kaybolmak, yokolmak" < *yok* (isim) + (b)ol- yapısından gelişmiştir (Şçerbak 1981: 107-108). Şçerbak, /-n-/ ekinin /-l-/den geldiğini (-l- > -n-) ileri sürer. Proto-Türkçe için (b)ol- fiilini tasarlamak edilgen eki alan fiillerin anlamsal özelliğiyle örtüşmektedir. Ol- yardımcı fiilini alarak fiil görevi kazanan yapılar nesne alamadığı gibi bir oluş da belirtirler: kır-Ø+bol- > kır-(ı)l-.

Türkçede edilgen eki /-(I)l-/ ve /-(I)n-/ farklı içerikteki fiillere gelebilmektedir (Korkmaz 2009: 530). Kılış, durum, hareket veya oluş fiilleri bu ekle edilgen, dönüşlü veya her iki yapıda da kullanılmaktadır. Edilgenlik türünün ortaya çıkışında Tenişev "kendiliğinden meydana gelen oluşu" (mediopassiv) temel almıştır (Tenişev 1988: 305). Doğa olaylarıyla ilgili fiillerde bu kendiliğinden oluş daha rahat hissedilmektedir. "Yıgaç sındı "ağaç kırıldı" (DLT II: 29), *ton yırtıldı "elbise yırtıldı" (DLT III: 106)* gibi cümlelerde sındı "kırıldı" ile yırtıldı "yırtıldı" fiilleri kendiliğinden meydana gelen oluşu bildirirken cümlede fail / failer hiç tasavvur edilmemektedir. Bu iki cümlede, öznenin içinde bulunduğu durumun kaynağı belirtilmemektedir (Terbish 2019: 176). Bu örneklerde ağaç kendiliğinden kırılmış veya elbise kendiliğinden yırtılmış olsa da bir gücün etkisi hissedilmektedir. Oluş fiilleri ve edilgen fiillerin birbirine en fazla yaklaştığı bu doğa olayları edilgen çatının da kaynağını oluşturmuştur. Bazı araştırmacılar kendiliğinden oluş bildiren bu yapıları edilgen veya dönüşlü çatı içinde değerlendirmemekte ve oluş çatısı başlığı altında sunmaktadır (Kara 2007: 111; Yücel 2011: 288).

Türk dilinde edilgen çatı oluşurken, ilkin sorgulanmayan failin sonradan sorgulanmaya başlaması, edilgenlik türlerinin daha da gelişip ilerlemesini sağlamıştır. Türkçede aşağı yukarı XIV. yüzyılda büyük ihtimalle İran dillerinin etkisi altında ortaya çıkan failin "tarafından" sözcüğünü alarak cümlede belirtildiği yeni edilgen yapı, Türkçedeki edilgenlik kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Terbish, arkaik edilgen çatıda silinen öznenin başlangıçta isim+A (yönelme h.e.) / isim+ÇA (eşitlik h.e.) ile cümleye dâhil edildiğini belirtir. Bu tarz cümle kuruluşları DLT'de yer almamıştır (2019: 183).

DLT'de edilgen yapıyla cümle dışına atılan öznenin tekrar belirtildiği cümle kuruluşları yoktur. Bu durum dönüşlü veya edilgen çatı örneklerinin ayırt edilmesini zorlaştırmıştır.

Kâşgarlı, edilgen yapıyı açıklarken faili belirsiz fiili belirtmek için bu yapıların kullanıldığını dile getirir. Açıklamalarının sonuç bölümüne kendiliğinden olan fiilleri de dâhil etmiştir.³ Kâşgarlı Mahmud, DLT'de edilgen çatının izahında meçhul çatıyı özellikle vurgulamış ve bu yapının Arapçada olmadığını dile getirmiştir. Seçilen örneklerden de anlaşılacağı gibi meçhul çatı niteliğindeki yüklem olan fiillerde öznenin gizlenmesi fiilin aldığı şahıs ekinde de etkili olmuştur. Meçhul çatılı fiiller yüklem olduğunda bu fiillere her şahıs eki getirilememektedir. Kâşgarlı bu durumu gözeterek verdiği örnekleri üçüncü şahıslarda sunmuştur.

Divânü Lügâti't Türk'te edilgen çatı eki alan ve edilgenlik anlamı taşıyan **286** fiil tespit edilmiştir.⁴ Bu fiillerden **123'ü** bazı ses değişikliklerine uğrayarak veya hiçbir ses değişikliğine uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir. DLT'deki edilgen fiillerin **%43'ü** Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Bu fiiller şunlardır: *asıl-* "asılmak 97"⁵, *aşrul-* "aşırılmak 114", *atıl-* "atılmak 96", *bağlan-* "(odun) bağlanmak 302", *bakıl-* "bakılıp incelenmek 270", *bıçıl-* "kesilmek 267", *biril-* "verilmek 270", *bogul-* "boğulmak 270", boşan- "(kadın) boşanmak 273"⁶, *bukul-* "uzanan ayak toplanmak, bükülmek 270", *bulun-* "bulunmak 274", *butan-* "(dalları) budanmak 273", *buzul-* "bozulmak, yıkılmak 270", *bükül-* "bükülmek 270", *çakıl-* "(çakmak) çakılmak 271", *çalın-* "kulağına ulaşmak, kulağına çalınmak 276", *çewrül-* "çevrilmek 300", *çıkıl-* "bir yerden çıkılmak 271", *egil-* "eğilmek 98", *egril-* "eğrilmek 114", *ekil-* "ekilmek 98", *eşil-* "eşilmek 97"⁷ *eştil-* "iştirilmek 113", *ezil-* "çizilmek 97", *ısrıl-* "ısrılmak 114", *içil-* "içilmek 96", *igdil-* "yetiştirilmek 113", *itil-* "itilmek 96", *ıvil-* "acele edilmek 121", *kaçıl-* "kaçılmak 271", *kakıl-* "(başa) kakılmak 271", *kapgaklan-* "kapaklanmak 314", *kapıl-* "çalınmak 267", *karıl-* "bir şey bir şeye karıştırılmak 271", *katıl-* "karıştırılmak 267", *kawrul-* "kavrulmak 301", *kazıl-* "kazılmak 271", *keçil-* "geçilmek 272", *keçil-* "giyilmek 272", *keril-* "gerilmek 272", *kertil-* "kertilmek 301", *kesil-* "kesilmek 272", *kırıl-* "soyulmak, kürenmek 271", *kırıl-* "kırılmak 301", *kıyıl-* "yanlamasına kesilmek 429", *kızıl-* "cezalandırılmak 271", *kiril-* "girilmek 272", *korkul-* "korkulmak 301", *koşul-* "katılmak, nazmedilmek 271", *körül-* "bakılmak 272", *kurul-* "(yay) kurulmak 271", *manıl-* "banılmak 272", *münül-* "binilmek 272", *oyul-* "oyulmak 120", *ögül-* "övülmek 98", *örül-* "örülmek 97", *saçıl-* "saçılmak 267", *sagıl-* "sağılmak 268", *sarul-* "sarılmak 268", *satıl-* "satılmak 267", *sawıl-* "savulmak 268",

³ Kural. Bu fasıl lâm üzerine kurulmuştur. Onun üç şekli vardır. Birincisi. İkilden yapılmış üçlü bir fiil olmasıdır. Faili belirsiz olan fiili belirtmek için araya lâm girer. Örnek: *Yâ kuruldı "yay kuruldu"; er uruldı "adam dövüldü."* Bu bap bunun içindir. Aslı da kurdı, urdı'dır. İkincisi. Geçişsizden meçhul fiil olmasıdır. Bu Arap dili kuralının dışındadır. Örnek: *Ol nêh körüldi "o şey görüldü"; ol yi.rke barıldı "o yere gidildi".* Bu harf kendinden sonra gelen harfe uyar. Örnek: *Bitig bitindi "kitap yazıldı". Bitildi de aynı şekilde. Er itindi "adam süründü".* Başka bir şekli itildi'dir. Üçüncüsü. kendi başına bağımsız bir fiil olmasıdır. Örnek: *Ölüg tirildi "ölü dirildi"; sût soguldı "süt çekildi"; su.w süzülđi "su saflaştı"* (Ercilasun vd. 2014: 305).

⁴ Kendiliğinde oluş bildiren fiiller, dönüşlü çatı başlığı altında değerlendirilmiştir.

⁵ Çatı konusu bağlamdan, dolayısıyla cümleden bağımsız düşünülemez. Bir fiilin çatı türü cümle içindeki kullanım özelliklerine ve fiilin kazandığı yeni anlamlara göre değişir. DLT'den alınan fiillerde örnek cümleler taranmış ve fiilin bağlama göre uygun düştüğü çatı türü belirlenmiştir. Fiilin geçtiği cümlelerin örnek gösterilmesi makalenin hacmini arttıracığından, sadece fiil verilmiş ve gerekli sayfaya atıfta bulunulmuştur. Fiilin anlamı verildikten sonra gelen sayılar ERCİLASUN ve AKKOYUNLU'nun "Divânü Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin" kitabından alınmıştır. Tartışmalı kelimelerde ATALAY ve BOZKURT'un çeviri çalışmalarına başvurulmuştur. Atalay'ın çalışmasından alınan açıklamalarda DLT-I / DLT-II / DLT-III / DLT-IV ibareleri kullanılmıştır.

⁶ Eskiden, *boşama* hakkı erkeğe verilmiştir. Dönemin şartları düşünüldüğünde bu fiil edilgen olur.

⁷ Ercilasun fiilin anlamını "akmak" olarak verirken Atalay "eşmek" olarak vermiştir (DLT-I 197).

sawrul- "savrulmak, dalgalanmak 300", sıkıl- "sıkılmak 268", sırlan- "nakışlansın diye macunla sıvanmak 305", sikil- "sikilmek 268", sogul- "emilmek, süt çekilmek 268", soyul- "derisi soyulmak 429", sökül- "sökülmek 268", sukul- "sokulmak 268", süprül- "süpürülmek 300", sürtül- "sürtülüp kazınmak, bir şey sürülmek 300", sürül- "(at) sürülmek 267", süzül- "saflaşmak, süzülme 268", takıl- "dizilmek, takılmak 269", tartıl- "tartılmak 299", tatıl- "tadılmak 267", telin- "delinmek 275", tepil- "tepilme 266", teril- "toplanmak 269", teşil- "deşilmek, yırtılmak 269", tıklı- "tıklılmak, bastırarak konulmak, kalabalıklaşıp tıklılmak 270", tikil- "dikilmek 270", tizil- "dizilmek 269", tökül- "dökülmek 270", tutul- "yakalanmak 267", tuzlan- "tuzlanmak 304", tügül- "düğümlenmek 270", türtül- "sürülmek 299", türül- "dürülmek 269", tüzül- "düzletilmek 269", urul- "dövülmek 96", urul- "konulmak 96", urul- "vurulmak 97", yağıl- "dağılmak, serilmek 381", yağlan- "yağlanmak 392", yarıl- "yarılmak 381", yarımlan- "yarılanmak 394", yençil- "basılmak, ezilmek 390", yığıl- "yığın hâline getirilmek 382", yıkıl- "yıkılmak 382", yırtıl- "yırtılmak 390", yonul- "yontulmak 383", yugrul- "(hamur) yoğrulmak 391", yularlan- "yularlanmak 393", yulun- "yolunmak 384", yulun- "çekilmek, azat edilmek 384"

Bu fiillerden 14 tanesi Türkiye Türkçesinde /-(I)n-/ edilgenlik ekini alırken DLT'de /-(I)l-/ edilgenlik ekini almıştır: ağırlal- "(adam) ağırlanmak 487", bağışlal- "bağışlanmak 487", bezel- "(ev vb.) bezenmek 270", istel- "istenmek ve aranmak 113", okıl- "okunmak 98", sınıl- "sınanmak 268", suwal- "sıvanmak 268", taral- "(saç) taranmak 269", togral- "doğranmak, dilim dilim kesilmek, parçalanmak 300", tokul- "dokunmak 269", töşel- "döşenmek 269", ugral- "girilmek 114", yamal- "yamanmak 382", yil- "yenmek 377".

Bugün Türkiye Türkçesinde /-(I)l-/ ile edilgen yapılırken DLT'de /-(I)n-/ ile edilgen yapılmış bir yaşayan fiil tespit edilmiştir: *bogun- "boğulmak 273"*.

Fiillere edilgenlik ekinin gelişi hakkında Kâşgarlı şu açıklamaları yapar: *Bu bapta meçhul bir fiil yapılmak istendiğinde emir kipine lâm (I) eklenir ve orada iki lâm olur. Örnek: Er ağırlaldı "adam ağırlandı"; at bağışlaldı "at bağışlandı". Lâm (I) yerine nun (n) konsa da caizdir. Örnek: At bağışlandı "at (595) bağışlandı"; er ağırlandı. Ancak birincisinin kullanımı daha yaygındır* (Ercilasun vd. 2014: 487). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Kâşgarlı'ya göre edilgen yapıda /-(I)l-/ veya /-(I)n-/ ekinin kullanımı tercih meselesidir, ancak /-(I)l-/nin kullanımı daha doğrudur. Kâşgarlı'nın bu açıklaması 11. yüzyılda /-(I)l-/nin yaygınlığı açısından oldukça önemli bir bilgidir, /-(I)l-/ ve /-(I)n-/ eklerinin tercihli kullanıldığı bilgisi tartışmaya açık bir konudur. Benzer kullanım *Kutadgu Bilig'*de de vardır, burada dikkat çeken ünlüyle biten fiillerden sonra da /-(I)l-/ ekinin gelebilmesidir (Ercilasun 2014: 48). Bugün, sonu ünlüyle veya /-(I)l-/ ünsüzüyle biten fiil tabanlarına /-(I)n-/ edilgenlik eki gelmektedir. *Karahan*, çatı eklerindeki bu ortak kullanımı morfo-fonemik değişimler olarak değerlendirmiştir. Benzer değişimleri ettirgenlik eklerinde de görmek mümkündür (2013: 162-165).

Türkiye Türkçesine ulaşan fiillerden sadece 14 tanesinde edilgenlik eki olarak /-(I)n-/ tercih edilmiştir. Türkiye Türkçesine ulaşan fiillerin %11,4'ünde /-(I)n-/ edilgenlik eki kullanılmışken Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşen fiillerin %32,7'sinde /-(I)n-/ edilgenlik eki tercih edilmiştir. Bu durumda Türkiye Türkçesine /-(I)l-/ edilgenlik eki taşıyan fiillerin daha çok ulaştığı söylenebilir. Bu fiillerden, çıkıl- "bir yerden çıkılmak 271", ivil- "acele edilmek 121", kaçıl- "kaçılmak 271", kızıl- "cezalandırılmak 271", kiril- "girilmek 272", korkul- "korkulmak 301" meçhul çatı özelliği taşımaktadır.

DLT'de bulunan edilgen fiillerin %57'si bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu fiillerin 43'ünde edilgenlik eki /-(I)l-/ ünlüyle biten fiillere veya

sonu /l/ ile biten fiil tabanlarına gelmiştir: alkal- “övülmek 114”, arwal- “söylenmek 114”, aşlal- “çöken yeri düzeltilmek 130”, awlal- “avlanmak 130”, bilel- “bağlanmak 431”, bitil- “yazılmak 266”, çermel- “bükülüp kıvrılmak 300”, eğlel- “düzeltilmek 130”, elgel- “elenmek 114”, emlel- “tedavi edilmek 130”, etlel- “et hâline getirilmek 130”, evdil- “tane tane toplanmak 113”, ırgal- “sallanmak, silkelenmek 114”, iglel- “hastalanmak 130”, imlel- “işaretlerle gösterilmek 130”, irpel- “testere ile kesilmek 113”, irtel- “aranmak ve istenmek 113”, işlel- “(iş) yapılmak 130”, kargal- “lanetlenmek 301”, kopzal- “kopuz çalınmak 301”, kowşal- “(ok) düzeltilmek 301”, münel- “fazlalıkları kesilmek 272”, örtel- “yakılmak 113”, ötrül- “ses çıkarılmak 113”, sarmal- “(süzülmüş gibi) sudan çıkarılmak 301”, satgal- “(boynu) çiğnenmek, eş değer bir şeyle takas edilmek 300”, sıgzal- “çakılıp sıkıştırılmak 300”, sıtgal- “(yenler) sıvanmak 300”, suwal- “sulanmak 268”, tarıl- “ekilmek 269”, tewşel- “ufalanmak 301”, tırmal- “tırmalanmak 300”, tokul- “dövülmek 269”, uşal- “ufalanmak 97”, üplel- “yağma edilmek 130”, üstel- “ilave edilmek 113”, üşel- “aranmak 98”, yalal- “bir ithamla suçlanmak 383”, yastal- “yastık yerleştirilmek 390”, yaykal- “çalkalanmak 391”, yölel- “destekle desteklenmek 383”, yubal- “unutulmak 381”, yülül- “tırış edilmek 383”. DLT’de sonu ünlüyle biten 26 fiile /-(I)l-/ eki getirilmiştir (Demirel 2009: 245).

Kâşgarlı ettirgen eki almış fiil tabanlarına edilgen eki getirilen fiil örnekleri de vermiştir. Bu örneklerde orta hecede ünlü düşmesi görülmektedir: ayıl- “bir şeyler sorulmak 121”, egril- “kuşatılmak 114”, kağrıl- “boynu burulmak, burdurulmak 301”, keğrül- “(elbise) giydirilmek 302”, kotrul- “(su) boşaltılmak 301”, öprül- “içilmek 113”, yetrül- “katılmak 391”.

Bunlar dışındaki fiil örnekleri aşağıdaki gibidir. Bu fiillerden ilk ikisinde meçhul çatı örneğine rastlanmıştır: azıl- “(yol) şaşırılmak 97”, çılan- “rutubetten ıslanmak 276”, abın- “gizlenmek 98”, agtıl- “yere vurulmak 113”, arpalan- “arpa verilmek 130”, artıl- “hayvana yüklenmek, atılmak 113”, aşgın- “ufalanmak 115”, atızlan- “arklar açılmak 129”, ayıl- “söylenmek 120”, ban- “bağlanmak 241”, başlan- “bir yere doğru sürülmek 302”, beklen- “hapsedilmek 302”, beklen- “korunmak 302”, boglan- “bohçaya sokulmak 302”, bürül- “rulo yapılmak 270”, çakıl- “(söz) kulağa doldurulmak 271”, çapıl- “çamurlarla sıvanmak 266”, çekil- “(kitap) noktalanmak 271”, çıgıl- “(bohça vb.) bağlanmak 270”, çiğil- “(dügüm) sağlamaştırılmak 271”, eğlen- “bir maksat için kullanılmak 116”, esil- “uzatılmak 97”, eşül- “örtülmek 97”, ewdil- “tane tane toplanmak 113”, ıdııl- “serbest bırakılmak 96”, kadıl- “teyellenmek 271”, kapıl- “hapsedilmek 267”, keğril- “(koyun vb.) parçalanmak 302”, keleplen- “kelep bitkileriyle örtülmek 311”, kezlen- “(ok) gezlenmek 307”, kıdıgılan- “sınır veya kenar yapılmak 311”, kıyıl- “söz yerine getirilmemek 429”, kigrül- “sokulmak 302”, köklen- “(eyerin) tahtaları bağlanmak 307”, köncüklen- “(elbiseye) yaka yapılmak 315” köpül- “kabartılarak dikilmek 267”, ogrul- “koparıp ayrılmak 114”, orul- “biçilmek 97”, otrul- “kesilmek 113”, otul- “(yabani otlar) kesilmek 96”, öpül- “içilmek 96”, örküçlen- “altına ayak konmak 136”, san- “bir şeyden sayılmak 242”, sançıl- “saplanmak 300”, sapıl- “(iğneye) ip geçirilmek 266”, sın- “kırılmak 242”, sinjirlen- “yay vb.ne kiriş takılmak 516”, sokul- “(tuz) dövülmek 268”, sorkuçlan- “zamp ile sabitlenmek 312”, suçul- “derisi yüzülmek 267”, sürül- “ezilmek 267”, şeşil- “çözülmek 268”, talkıl- “vurulup itilmek, sıkıştırılmak 300”, tañıl- “bağlanmak 511”, tapul- “bulunmak 266”, tilin- “boylamasına yırtılmak 275”, tişel- “dişleri bilenmek 269”, tokın- “dövülmek 275”, toplul- “delinmek 266”, törpül- “törpülenmek 299”, türgeklen- “bohçalanmak 342”, türmeklen- “dürüm yapılmak 315”, ukul- “anlaşılmak 98”, ulan- “bağlanmak 99”, uwul- “ufalanmak 98”, uyul- “çuvala basılmak 120”, üdrül- “ayrılmak, seçilmek 113”, üdrün- “seçilmek 75”, ügül- “küme hâline getirilmek 98”, üñül- “oyulmak 511”.

üplen- “yağmalanmak, saldırılmak 116”, ürül- “üfürülmek 97”, ütül- “yakılmak 96”, üzül- “(nesne) kopmak, kırılmak 97”, yağıl- “yağmur yağdırılmak 382”, yanul- “(bıçak) bilenmek 383”, yaran- “çalıştırılmak, eğitilmek 383”, yasil- “(iş) terk edilmek, sökülme 382”, yayıl- “sallanmak 430”, yazıl- “çözülme 381”, yeğil- “dikilip eşya doldurulmak 381”, yelimlen- “yapıştırılmak 394”, yoğul- “silinme 381”, yorul- “çözülme 381”, yoşıl- “musluktan akıtılmak 382”, yörgen- “(ip) sarılmak 391”, yulkun- “kabuğu soyulmak 391”, yumurlan- “toplanmak 393”, yuwulun- “yuvarlanmak 392”, yuwul- “uslandırılmak 382”.

DLT’de 286 edilgen çatılı fiilin 68’inde /-(I)n-/ eki kullanılmıştır. Bu ise edilgen fiillerin %23, 78’idir. Bu fiillerin ise %26,47’si Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. DLT’de /-(I)l-/ ekini alıp edilgen çatı olarak kullanılan fiillerin %48,82’si Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Bu durumda edilgenlikte /-(I)n-/ eki /-(I)l-/ eki kadar kullanım yaygınlığı gösterememiştir.

DLT’de bazı örneklerde işteşlik ekinden önce edilgenlik eki gelmiştir (Toprak 2009: 703-704). Bu fiillerin bir kısmında işteşlik eki etkisizdir ve edilgenlik veya kendiliğinden oluş anlamı ağır basmaktadır: koyuluş- “koyulaşmak 431”, kuyuluş- “dökülmek 431”, sukuluş- “bir şeyin içine sokulup sabitleşmek 295”, süzlüş- “(sular) süzülme 295”, tüglüş- “düğümlemek 292”, üglüş- “yığılmak 112”, üzlüş- “kopmak, ayrılmak 111”, yağlış- “yayılmak 389”, yazlış-“çözülme 389”, yığılış- “birbirine yetişmek 390”, yoğlış- “silinme 389”, yumluş- “gözler vb. yumulmak 390”, yuwluş- yuvarlanmak 390”. İşteşlik eki öncesinde edilgenlik ekinin kullanıldığı bazı fiillerde ise işteşlik anlamı ağır basmaktadır: açlış- “beraber açılmak 111”, aklış- “toplanmak 112”, itliş- “birlikte itilmek 111”, kalış- “zıplaşmak 263”, kesliş- “birbirinden kopmak 298”, sıkılış- “kalabalıktan dolayı sıkışmak 295”, suçluş- “bir şeyi bir yerden çıkarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295”.

Yörgeş- “(ip) sarılmak 389” ve yulkaş- “soyulmak 389” fiillerinde ise /-(I)ş-/ eki fiile açıkça edilgen anlamı katmıştır. Benzer örnekleri Kutadgu Bilig’de ve Atebetü’l-Hakayık’ta görmek mümkündür (Ercilasun 2014: 55).

DLT’de edilgen anlamı veren eklerden biri de /-(I)k-/’dir. Bu ekin fiile dönüşlü ve edilgen anlamlar kattığı görülür: *Kaf ve keş faslı iki şekildedir. Birincisi, ikili fiillere keş ve kafın eklenmesiyle iş kendi üzerine vaki olan kişinin seçim yapamaması ve çaresiz kalması anlamında olmasıdır. Örnek: Er yağı.ga bası.ktı “adama gece baskını yapıldı ve (adam) düşmanın eline geçti.” Er usuktı “susuzluk adama galip geldi..”; aslı basdı, usd’dir* (Ercilasun vd. 2014: 280; DLT II: 165). /-(I)k-/ eki fiile istem dışı durumlar ve maruz kalma anlamı katmıştır. Bu özelliği, fiil tabanlarını dönüşlü, edilgen ve oluş fiilleri arasında bir yere koymaktadır: bulduk- “bulunmak 299”, sançık- “bozguna uğramak, yenilmek 299”, soyuk- “malı soyulmak 429”.

DLT’de bazı edilgen yapılar /-sık-/ ekiyle oluşturulmuştur. DLT’de yer alan bu fiiller şunlardır: alsık- “(malı) alınmak 112”, basık- / bassık- “düşman tarafından yakalanmak, basılmak 265” bilsik- “öğrenilmek 229”, ursuk- “dövülmek 112”, utsuk- “oyunda yutulmak, ütülmek 112”.

Edilgen yapılı örnek cümlelerinden bazıları nesne almaktadır. *Erdal*, bu yapıları “geçişli edilgen yapıyı biçimlendiren ek” (the transitive passive ornative) olarak adlandırır (1991: 700). Örnek: *ol yarmakın utsuktı* (oyunda) parasını **ütüldü** (DLT I: 242). *ol tavarın alsıktı* O, malını **soyuldu** (DLT I: 127). Kâşgarlı’nın /-(I)k-/ ve /-sık-/ ekinin niteliği hakkında yaptığı açıklamalarda yer alan istem dışılık ve çaresizlik bu fiillerde bir

başkası eliyle yaptırma anlamını sezdirmektedir. Bu durumda /-sIk-/ ekinin yapısında bir ettirgen eki aranabilir: /-z-(I)k-/ > /-s-(I)k-/.

DLT'de bazı fiiller hem edilgen hem de dönüşlü çatı anlamı verecek şekilde kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud bu fiillerden bazılarını özellikle belirtmiştir. İkili çatı özelliği gösteren bu fiiller mecazi anlamlarla genellikle dönüşlü çatı anlamı kazanırlar (Yılmaz 2010: 132). Kâşgarlı'nın edilgen yapıda verip dönüşlü çatıya da uygun olduğunu söylediği bazı fiiller şunlardır: beklen- "korunmak 302", münel- "fazlalıkları kesilmek 272", sogul- "emilmek, süt çekilmek 268", sürül- "ezilmek 267", tügül- düğümlemek 270".

Verilen örnek cümlelerden edilgen mi yoksa dönüşlü mü olduğu net olarak anlaşılmayan fiiller şunlardır: abın- "gizlenmek 98", artıl- "atılmak 113", bogul- "boğulmak 270", bogun- "boğulmak 273", bükül- "bükülmek 270", suçlun- "(kından) sıyrılmak 305, süzlün- "süzülmek 305", teril- "toplanmak 269", yağlan- "yağlanmak 392", yarıl- "yarılmak 381", yayıl- "sallanmak 430", yıkıl- "yıklılmak 382", yulkun- "kabuğu soyulmak 391", yumurlan- "toplanmak 393".

Bugün Türkiye Türkçesinde edilgen eki çok az fiilde üst üste gelmektedir. Edilgen ekinin üst üstü geldiği den-il-, başlan-ıl-, yen-il-, aran-ıl-, söylen-il-, katlan-ıl-, gizlen-il-, yüklen-il-, saklan-ıl-, toplan-ıl- gibi fiillerde ikinci ek bir pekiştirme görevi üstlenmektedir. Dönüşlülük eki anlamı katabilecek /-(I)n-/ eki sonrasında /-(I)l-/yi alarak öznesizleştirir (meçhulleştirir) (Deny 1941: 354; Yılmaz 2001: 19; Hazar 2013: 165). Türkiye Türkçesinde çifte edilgen eki alan fiil ilk önce /-(I)n-/ ardından /-(I)l-/i alır. DLT'de edilgen ekini üst üste alan fiil örnekleri oldukça çoktur. Bu fiillerde önce /-(I)l-/ ardından /-(I)n-/ eki gelmiştir. Manıl- "banılmak 272" fiili ba- kökünden getirilirse sadece bir fiilde /-(I)n-/ ekinden sonra /-(I)l-/ eki getirilmiş olur. Bu fiil dışında Kâşgarlı'nın verdiği 19 edilgen çatılı fiilde /-(I)l-/ ekinden sonra /-(I)n-/ eki gelmektedir: açlın- "açılmak 116", aslın- "asılmak 117", boglun- "boğulmak 302", böglün- "toplanmak 303", bükün- "bükülmek, eğilmek 303", itlin- "itilmek 116", kazlın- "kazılmak 306", keslin- "kesilmek 307", kıslın- "iki şey arasına kısılmak 306", koşlun- "iki şeyi birbirine koşmak 307", suçlun- "(kından) sıyrılmak 305", süzlün- "süzülmek 305", tiklin- "dikilmek 304", tizlin- "dizilmek 304", toplun- "delinmek 303", töklün- "dökülmek, akıtılmak 304", tüglün- "düğümlemek, tıkanmak 304", türün- "dürülüp bükülmek 304", yazlın "(düğüm) çözülmek 392", yuwlun- "yuvarlanmak 392".

Edilgen-meçhul çatı eki /-(I)l-/ üzerinde /-(I)n-/ ekinin Eski Uygur Türkçesi döneminde soklun- "sok-ul-un-" ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: *Yıgln-* "yığ-il-m-" (Gülsevin 2011: 317), Türk dilinin çağdaş ve tarihî lehçelerinde bu durumun benzeri örnekler vardır. Bugün Tuvaca, Yakutçada ve Başkurt ağızlarından birinde bu eski kullanım şekli aksettirilmektedir. Yakutçada edilgen göreviyle kullanılan /-(I)ln-/ eki kullanılmaktadır. Örnek: suuy- "yıkamak" → suulun- "yıkan- / ...ın izleri kaybolmak"; ogus- "vurmak" → ohsulun- "-e vurulmak", subulun- "uzanmak"; tuyılındı "doydum" (Grunina 2000: 208; Deny 2012: 354; Hazar 2013: 165).

İlk yazılı eserlerimizden bugünkü çağdaş Türk lehçelerine kadar birçok alanda gördüğümüz edilgen yapı şekillerinden biri de edilgen eki almadığı hâlde edilgen çatı anlamı taşıyan yapılardır (Kara 2017: 105-113). Bu yapılar DLT'de de örneklendirilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde ve tarihî Türk lehçelerinde /-gAn/ ve /-mİş/ sıfat-fiil ekini alan bazı fiiller edilgen çatı anlamı taşımaktadır (Karabulut 2011: 201). Kâşgarlı "Mef'ul: togra.mış et "(doğanmış et", ırgamış yıga.ç "sallanmış ağaç" sıfat tamlamalarında bu çatı şeklini örneklendirmektedir (Ercilasun vd. 2014: 478). Bu yapı /-mİş/ ve /-gAn/ eklerinin görevleriyle ilgilidir. DLT'de /-gAn/ eki 99 fiile sıfat-fiil görevi kazandırmıştır, ancak bu

fiiller edilgen anlam taşımamaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen yapı DLT'de örneklendirilmemiştir /-mİş/ ekli 14 örnekten 11'i ise edilgen yapıda verilmiştir (Boz 2008: 335-336): bulmuş "bulunmuş", bütmiş "kapanmış, iyileşmiş (yara)", yetmiş "kapanmış", bilmiş "bilinmiş, tanınmış", kurmuş "kurulu", közetmiş "gözetilmiş", "togramış "doğranmış", udgırmış "uyanmış", tawratmış "kıvratılmış (ip)", tepretmiş "epretilmiş (nesne)". Zamanla /-mİş/ ekinin bu kullanımı azalmış, Türkiye Türkçesinde tamamen ortadan kalkmıştır. /-gAn/ eki, bu kullanımı Doğu Türkçesinde devam ettirmiştir. Batı Türkçesinde ise sıfat yapma göreviyle kullanılan /-k/; /-mİş/ ekinin eski fonksiyonuna benzer bir işlev üstlenmiştir: camı kır-**ık** pencere = camı kır-ıl-mış pencere. Bu örnekte **kır-ık** kelimesi nitelik belirtmekle beraber bir oluş ve meçhullük de ifade etmektedir.

DLT'de edilgen çatıda verilmesi gereken atasözü cümleleri etken çatıda verilmiştir. Bu atasözleri günümüz Türkçesine edilgen yapıyla çevrilse de dönemin dil hususiyetleri gözetildiğinde etken çatıda oldukları açıktır. Fiili edilgen yapıya dönüştürülerek öznenin silindiği (Grunina 2000: 199) cümle kuruluşlarında yapandan çok etkilenen vurgulanmaktadır. DLT'de verilen bazı atasözlerinde ise yapan özne silinmek yerine gizlenmektedir. Böylece özne genellik kazanmıştır. Çevrilirken edilgen yapıda verilen bu yapılar aslında etken fiillerdir: kanıg kan bile yumas (DLT III: 66). Kanı kan ile yıkamaz (Kan kan ile yıkanmaz). bir tilkü terisin ikile soymas (DLT III: 244). [Kimse] Bir tilki derisini iki kez soymaz (= Bir tilki derisi iki kez soyulmaz) (Terbish 2019: 163).

2. Ettirgen Fiiller

Türkçede bazı kaynaklarda ettirgen ve oldurgan terimleri ayırt edilmeden birlikte incelenirken bazı kaynaklarda ayrı başlıklar altında verilmektedir. Bu çalışmada da ettirgen ve oldurgan çatılı fiiller ayrı başlıklar altında incelenmiş ve gruplandırılmıştır. Fiillere gelen ettirgen çatı ekleri fiilin niteliğine göre onu ettirgen veya oldurgan yapar. Burada belirleyici olan fiilin geçişlilik durumudur. Geçişlilik veya geçişsizlik fiilin biçimsel bir özelliği değil anlam bilimsel ve sözlüksel bir olgusudur (Demircan 2003: 129; Korkmaz 2003: 543; Üstünova 2012: 11-12). Fiillerin bu nitelikleri, ettirgen çatı ekleriyle sözlüksel ve söz dizimsel bir dönüşümde etkili olur. Geçişli fiil tabanlarına ettirgenlik ekini getirmek suretiyle "ettiren", geçişsiz fiil tabanlarına ettirgen ekini getirmek suretiyle "olduran" görünüş teşkil edilir. Olduran görünüşlü cümlede sadece bir özne, ettirgen görünüşlü cümlede ise gözüksün ya da gözükmeyin dilbilgisel ve mantıkça olmak üzere iki özne bulunur (Banguoğlu 2007: 417-418). Bu özneler ettiren ve yapan öznelerdir. En yaygın ettirgenlik ekleri /-Tİr-/ , /-(İ)t-/ ve /-(İ)r-/dir. Ettirgen eklerinin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kotwicz'e göre Türkçe ve Moğolcadaki ettirgen çatı ekleri Türkçe *te-* "demek", Moğolca *ge-* "demek" fiillerinden ortaya çıkmış ve zamanla ekleşmiştir (Terbish 2019: 101). Bu ekler "emir" anlamından "yaptırma" anlamına doğru gelişim göstermiştir. Kotwicz'in Türk ve Moğol dillerinin ettirgen çatı eklerinin kökeni hakkındaki görüşü, Kâşgarlı'nın bu fiilleri anlamlandırırken "başkasına bir iş hakkında emir verme" olarak yaptığı açıklamalarla örtüşmektedir.

Ettirgen çatı ekleri şekil bilgisi yanında söz dizimsel bir etkiye de sahiptir. Bu fiiller bir işi yapan ve yaptıranı işaret ederler. Geçişli fiile ettirgenlik eki geldiğinde işi asıl yapan yönelme hâli eki alarak belirtilir (Terbish 2019: 77): "Ali'+ye bahçeyi kaz-dır+ım" cümlesinde kaz- eylemini yapan "Ali", bu işi yaptıran ise "ben" öznesidir. İşe dâhil olan kişi sayısı ettirgenlik eklerinin sayısı artırılarak yapılır. Bu durumda söz dizimsel bir ekleme de olur: **Ben** kardeşim **vasıtasıyla** Ali'**ye** bahçeyi kaz-dır-t-tı+ım. Geçişsiz fiillere ettirgenlik eki getirildiğinde işi asıl yapan belirtme hâli ekini alır: Çocuk+u doy-ur-du+m.

Çocuğun doymasını sağlayan “ben”, doyan ise “çocuk”tur (Knecht 1986: 97-98; Tebrish 2019: 82).

Üstünova ettirgenlik ekleri için “yaptırım eki” terimini önerir ve bu yapıdaki cümlelerde birincil ve ikincil özne olduğunu belirtir (Üstünova 2012: 11-12).⁸

DLT’de, ettirgen çatılı fiillerin nitelikleri ve anlamları verilirken “emreden” ve “iş yapan” öznelerden bahsedilir (DLT II: 173). Kâşgarlı bu açıklamalarıyla günümüz gramer anlayışında yeni tartışılmaya başlanan ettirgen çatının söz dizimsel tarafını 11. yüzyılda fark etmiş ve örnekleriyle sunmuştur (Terbish 2019: 30):

Bu fasıl dört şekildir. Örnek "Gitti" anlamında bardı; başka birisi onun gitmesini sağlarsa barturdı denir. "Su adamın boğazını tıkadı" anlamında er suwka kardı; başkası tıkanmaya sebep olursa anı suwka karturdı denir. Bu ikililerden geçişsiz fiildir; bu bapta geçişli olur. İkililerden biri de geçişli olur ve onun üzerine te ile rı eklenir. Örnek: "Adam yayı kurdu" anlamında er yâ kurdı denir; burada fail tektir. Eğer birisi bu işi yaptırttı veya bu işi yapma görevi verdi demek istenirse fiile (366) te ve rı eklenir; "o, ona yayı kurdurdu ve o da yayı kurdu" anlamında ol añar yâ kurturdı denir. Burada iki fail vardır; biri emreden, diğeri de yapandır. ... Burada fiileri geçişli yapan te, gayın ve kef değil; sadece rı'dır. Örnek: kuş uçurdu "kuş uçurdu"; su.w keçürdi "suyu geçirdi". Buradaki geçişlilik sadece rı ile yapılmıştır; bunlar da öyledir. Te, gayın veya kef'in gelmesinin sebebi telaffuzu kolaylaştırmaktır. Bunlar gelmeseydi geçişlilikte, geçmiş zaman eki rı; geniş zamanda üç rı bir araya gelecekti. Örnek: kutgardı "kurtardı". Gayın olmasaydı kutrardı olacaktı; suwgardı da suwrardı olacaktı. Bu geçmiş zamandadır. Geniş zamanda ise "onu kurtartır" anlamında kutrarur, "suvarır" anlamında suwrarur olacaktı. Rı'lardan biri kökteki; ikincisi geçişlilik, üçüncüsü ise geniş zaman rı'sıdır. Bu sebeple sert, gayın'lı, kaf'lı ve kalın köklerde, kökteki rı, te'ye; kefli ve ince kelimelerde ise kefe (g'ye) çevrilmiştir. Böylece telaffuz düzelmiştir (Ercilasun vd. 2014: 103).

Kâşgarlı'nın bu ifadelerine göre; /-(U)r-/ asıl ettirgenlik ekidir. Bu ekten önceki ettirgen çatı ekleri telaffuzu kolaylaştırmak için kullanılmıştır. Bu açıklamanın doğruluğu tartışmalıdır. Kâşgarlı /-(U)r-/ , /-(I)t-/ ve /-TUR-/ eklerini aynı fiille ayrı örneklerde getirmiş ve aynı ettirgen anlamları vermiştir.

2.1. DLT'deki Ettirgen Çatı Ekleri

DLT’de 260 fiil ettirgenlik eki almış ve ettirgen çatı göreviyle kullanılmıştır. Bu fiillerin %40,38’ine /-TUR-/ , %48,46’sına /-(I)t-/ , %5,38’ine /-(U)r-/ ettirgenlik eki getirilmiştir. Oranlara göre, Divanü Lügati’t-Türk’te ettirgenlik eki olarak en çok /-(I)t-/ kullanılmıştır. Günümüzde /-TUR-/ eki diğer ettirgen eklerine göre daha belirgin bir **yaptırma** ifade etmektedir (Aytaç 2008: 401). Bu durum, Türkiye Türkçesine ulaşan ettirgen fiillerin çoğunda /-TUR-/ eklinin tercih edilmesinden de anlaşılmaktadır. Hatta

⁸ “Kadınlar-Ø dövüştü.” cümlesi, “Kadınlar-Ø köpekleri dövüştürdü.” biçimine getirilince cümleye giren “köpekleri”, {-I} ekiyle çekimlenmiş bir ad olmasına rağmen geleneksel dilbilgisinin dediği gibi işten etkilenen konumundaki birincil nesne değildir. “Köpekler”, etkilenen olmadığı gibi bilhassa işi yapandır. Bu cümle, iki konuda bilgi vermektedir alıcıya. 1. Kadınlar dövüştürdü, 2. Köpekler dövüştü. Matruşkalar gibi içi içe geçmiş iki hareketi dışarıdan bakınca tek bir cümlede yansıtır. Dolayısıyla işi yapan köpekler olduğundan cümlede “köpekleri” özne görevindedir. Cümlede dövüştür- işini yapan “kadınlar” birincil özne, dövüş- eylemini yapan “köpekleri” ise ikincil öznedir. Daha önce dediğimiz gibi köpek grubu içinde bulunan her bir köpek, kaç taneyse, işteş eylemin yapısı gereği hem işi yapan hem etkilenen niteliğiyle çapraz biçimde hem öznenin hem nesnenin işlevini üstünde toplamaktadır. Bu nedenle sırf {-I} eki aldı diye işi yapana nesne demek doğru değildir (Üstünova 2012: 11-12).

DLT'de bazı fiiller başka ettirgenlik ekleri almış olsa da Türkiye Türkçesinde /-TUR-/ ekiyle ettirgen yapılmaktadır. Örnek: bildüz- "bildirmek 291", bulduz- "buldurmak 291", ekıt- "ektirtmek 103", kezıt- "gezdirme 328", saçııt- "saçtırmak 326", sarıt- "sardırma 328", sikıt- "cimaya zorlamak 329", ta.tur- "tattırma 252, 428", tıktıt- "tıktırma 329".

Ettirgen çatılı fiillerin %45, 38'i bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Ettirgen çatı eki alan ve ettirgen anlamda kullanılan fiiller /-TUR-/, /-(I)r-/, /-GAR-/, /-(I)t-/, /-(I)z-/ ve /-(U)r-+-t-/ eklerini almıştır. Bunların %56,78'i /-TUR-/, %33'ü /-(I)t-/ ekini alırken; %5'i /-(U)r-/. %3, 38'inde /-(U)r-+-t-/ ekleri kullanılmıştır. /-GAR-/ ve /-z-/⁹ ekli ettirgen çatılı fiilden sadece birer kelime günümüze ulaşabilmiştir. Ettirgen çatı ekleri kendi içinde değerlendirilirse /-TUR-/ ekli ettirgen fiillerin %64,42'si, /-(I)t-/ eki alan fiillerin %33,27'si, /-(X)r-/ eki alanların ise %31,25'i bugün Türkiye Türkçesinde kullanımdadır. Yukarıda da belirtildiği gibi ettirgen çatılı fiillerden /-TUR-/ eki almış olanlar Türkiye Türkçesinde daha fazla tercih edilmiştir.

Ettirgen fiillerin %54,62'sinin Türkiye Türkçesinde kullanım şekli yoktur. Bu unutulmuş fiillerin %61,27'si /-(I)t-/, %26,76'sı /-TUR-/, %5,63'ü /-(U)r-/, %2, 8'i /-(X)r-+-t-/ eklerini almıştır. /-dUz-/ ettirgen çatı eki iki; /-çUr-/, /-kUt-/, /-sIk/ ekleri birer ettirgen fiilde kullanılmıştır.

2.1.1. DLT'de /-(X)r-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

/-(X)r-/ eki genellikle tek heceli bazı fiillerden sonra gelir (König 1983: 119). Ünsüzle biten fiillerden sonra getirildiği bilinen bu ekin en çok hangi seslerden sonra geldiği incelenmiştir. Tek heceli (Erdal 1991: 716) ve özellikle sonu ç, ş, t, ğ, y ünsüzleriyle biten fiillerden sonra getirildiği tespit edilmiştir (Demircan 2003: 47; Hazar 2013: 158). Bu ekin bağlantı ünlüsü olarak çok az örnekte a/e kullanılmıştır: *ket-* "girmek" > *ket-är-* "gidermek" (König 1983: 119). DLT'deki ettirgen çatı eki alan fiiller incelendiğinde /-(X)r-/ ekinin geldiği fiil tabanlarındaki son ünsüzün günümüzden daha çok olduğu görülecektir. DLT'de sonu ç, d, g, k, m, n, p, ş, t, w, y ünsüzleriyle biten fiillere /-(X)r-/ eki rahatlıkla getirilebilmiştir. /-(U)r-/ ekini alan fiillerin son sesinde b, c, ğ, h, j, l, n, r, s, z ünsüzlerine rastlanmamıştır. Bu ünsüzlerden j, l, n, r, s, z sürekli dış / dış eti ünsüzü olması dikkat çekicidir (Vural vd. 2012: 62). Sürekli dış eti ünsüzlerinden ş ve y'den sonra kullanılması dışında /-(X)r-/ ekinin istisnai bir durumuna rastlanmamıştır.

Ettirgen çatılı fiillerden /-(X)r-/ çatı ekini alan ve günümüze ulaşan fiiller şunlardır: *egir-* "eğirmek 81", *içür-* "içirmek 80", *sawur-* "savurmak 255", *sürtür-* "sürttürmek 286".

/-(X)r-/ ekini alan günümüzde kullanımdan düşen ettirgen fiiller şunlardır: *açur-* "aç bıraktırmak 120", *bütür-* "ispat edip inandırmak, kabul ettirmek, kapatmak 252", *eştür-* "ışittirmek 106", *ewür-* "evirip çevirmek 80", *keçür-* "giydirmek 253", *küğürse-* "elbise giydirmek istemek 483", *küyür-* "yaktırmak 428", *öpür-* "içirmek 80", *siñür-* "deriyi yedirmek 510", *ta.tur-* "tattırmak 428".

2.1.2. DLT'de /-TUR-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

/-TUR-/ ettirgenlik eki /-(I)t-/'nin üzerine, yeniden aynı anlamdaki *-ur-*, *-ür-* ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Erdal 1991: 799; Hacıeminoğlu 1996: 145-146). König, /-TUR-/ ekinin en yaygın ettirgen eki olduğunu ve sonu ünlü ile biten veya l ve r ile biten birden fazla heceli fiillerden sonra kullanılmadığını ifade eder (König 1983: 119; Tuna 1986: 421).

⁹ Kâşgarlı /-z-/ ettirgen çatı eki hakkında şu açıklamayı yapar: Oğuzlar bazen rı'yı (r) ze'ye (z) dönüştürürler. "Onun malı yağmalandı ve çalındı" anlamında ol tawa.r aldızdı denir (325)

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-TUR-/ ekli ettirgen fiiller şunlardır: açtur- “açılması için emir vermek 105”, altur- “aldırmak 106”, astur- “astur- 106”, attur- “attırmak 105”, bıçtur- “biçmek için emir vermek 281”, biltür- “tanıtmak, bildirmek 283”, bogtur- “boğulmasını emretmek 281”, çaktür- “çaktırmak 285”, çaltur- “yere çaldırtmak 285”, çektür- “kan aldırmak 285”, çoktur- “çökmek üzere şahini yönlendirmek 285”, egtür- “eğdirmek 106”, ektür- “ektirmek 106”, eştür- “eştirmek 106”, eztür- “çizdirmek 105”, içtür- “içirmek 105”, ðttür- “düzelmesi için emir vermek 105”, kaktür- “saplak vurdurmak 288”, kartur- “kardırtmak 287”, kaztur- “kazdırmak 287”, keçtür- “geçirsin diye ona emir vermek 289”, kertür- “germesi için emir vermek 289”, kestür- “kestirmek 289”, kewtür- “gevşetmesi için emir vermek 289”, kultür- “(iş) yaptırmak 288”, kırtür- “kazdırmak, kırdırmak 287”, kömtür- “gömdürmek 289”, körtür- “görmesini sağlamak 289”, kurtur- “kurdurmak 287”, kü.ttür- “güttürmek 428”, oytur- “oydurmak 121”, ögtür- “övdürmek 106”, öptür- “öptürmek 105”, sa.tur- “saydırmak 428”, saçtur- “(para) saçtırmak 285”, sagtur- “sağdırmak 286”, sattur- “sattırmak 285”, sewtür- “sevdirme 286”, sıktür- “sıktırmak 286”, siktür- “siktirmek 286”, sortür- “kaybolanın aranması için emir vermek, sordurmak 286”, söktür- “söktürmek 286”, söktür- “sövdürmek, sövmesi için zorlamak 286”, suktür- “sokturmak 286”, sürtür- “sürdürmek, bir yeri terk etmesi için emir vermek, koyun vb. sürdürmek 285”, süstür- “(koçu) süstürmek 286”, süztür- “süzdürmek 286”, taltur- “(döverek) neredeyse bayılmak 282”, teltür- “deldirmek 282”, tıktür- “sokturup bastırmak 282”, ti.tür- “söylettirmek 428”, tiktür- “diktirmek 282”, toltur- “doldurmak 283”, töktür- “döktürmek 282”, tuttur- “tutturmak 282”, yaktür- “yakı yapıştırılmasını emretmek 387”, yaktür- “ateş yaktırmak 387”, yaptür- “yaptırmak 386”, yartür- “yardırmak 387”, yattür- “yaydırmak, dağıtmasını emretmek 386”, yattür- “çalkalatmak 388”, yertür- “yardırmak 387”, yıgtür- “yığdırmak 387”, yıktür- “yıktırmak 387”, yultür- “yoldurmak 387”, yüztür- “deri yüzdürmek 387”.

DLT’de /-TUR-/ ettirgen eki sonu *l*, *n* ve *η* ile biten tek heceli fiillere; ekin tonlu şekilleri olan /-dur-, -dür-/ olarak getirilmiştir. Bu, Köktürkçeden beri var olan bir kuraldır: mandur- “yağ sürmemi sağlamak, bandırmak, kılıç takmasını sağlamak 290”, mündür- “bindirmek 290”, şıqdür- “hazmettirmek 512”, tildür- “dildirmek, dilimlettirmek 283”, yindür- “aratmak 388”.

DLT’de /-TUR-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan ettirgen fiiller aşağıda verilmiştir. Listedeki *çektür-*, *estür-*, *saptür-*, *üztür-*, *yıttür-*, *yottür-*, *yultür-*, vb. fiiller bazı ses değişiklikleriyle Türkiye Türkçesinde kullanılsa da günümüzdeki anlamı karşılamadığı için burada sunulmuştur: çektür- “noktalamak 285”, çıktür- “çıkarttırmak 285”, “çigtür- düğümlenmesi için emir vermek 284”, estür- “gerdirmek 106”, içtür- “su içirmek için başkasına emir vermek 281”, iltür- “taktırmak 106”, kamtur- “ölesiye dövdürmek 288”, kaptür- “çalmaya yönlendirmek 287”, kıytür- “kesmesi için emir vermek 430”, koltür- “istemek 288”, költür- “bağlatmak 289”, küytür- “yakılması için emir vermek 430”, saltür- “bırakılması için emir vermek 286”, saptür- “birleştirmek, örgü yapmak için emir vermek 285”, septür- “(kıza) güveye gitmesi için emir vermek 285”, seştür- “çözdürmek 286”, sı.tur- “kırdırmak 428”, soktur- “biber vb. dövdürtmek 286”, sortür- “emdirmek, akıttırmak 286”, tamtur- “damlatmak için emir vermek 283”, tantür- “bir şeyi inkar ettirmek 283”, tiltür- “boylamasına kesmesi için emir vermek 283”, tuytür- “kavratmak 430”, uktür- “anlatmak 106”, uytür- “bastırmak 121”, ügtür- “yığdırmak 106”, üntür- “deldirmek 128”, üstür- “delinmesini emir vermek 106”, üztür- “kopartmak 106”, yaptür- “kapıyı çarpma görevi vermek 386”, yattür- “çözdürmek

387", yittür- "yok ettirmek 387", yottur- "sildirmek 386", yultur- "fidye verdirmek 387", yultur- "kendisini sahibinden satın aldirmek için yönlendirmek 387", yuwtur- "yuvarlatmak 387".

2.1.3. DLT'de /-(I)t-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

/-(I)t-/ eki ettirgenlik eklerinin en eskilerindedir, /-(U)r-/ ekiyle birleşerek /-TUR-/ ettirgenlik ekini oluşturmuştur (Banguoğlu 2007: 291-292). Bu ek, sonu ünlüyle biten fiillerden sonra gelebildiği gibi, sonu *r* veya *l* ünsüzleriyle biten en az iki heceli fiillerden sonra da gelebilmektedir. /r/, /l/ ünsüzlerinden sonra geldiğinde yardımcı ünlü istemez (şasıır-t-, kısıl-t- vb.) (Tuna 1986: 415). Tek heceli ve sonu ünsüzle biten bazı fiillerden sonra da kullanılmaktadır. Bu fiillerin son ünsüzü çoğu zaman sedasızdır ancak bunun da istisnaları vardır (ak-it-, kok-ut-, kork-ut- sap-it-; kaz-it-). Kökleri unutulmuş veya işlek kullanılmayan fiillere gelerek fiil tabanları oluşturur (alda-t-, arı-t-, inci-t-, avu-t- vb.). Akıcı ünsüzlerle sonlanan bazı tek heceli fiil köklerine gelerek zamanla ses düşmesine uğrayan ve kökle kaynaşan /-t-/ çatı ekli yapılar da vardır. (yon(I)t-, ay(I)t- vb.) (Banguoğlu 2007: 292; Hazar 2013: 158).

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-(I)t-/ ekli ettirgen fiiller şunlardır: awlat- "avlatmak 119", azıt- "şasırtmak 101", beklet- "hapsettirmek 339", bezet- "bezemek 328", ısırt- "ısırtmak 524", imlet- "işaret koydurtmak 119", isit- "ısıtmak 102", istet- "istemek 117", kanat- "kanatmak 330", kaşıit- "kaşıtmak 329", kınat- "ceza verdirmek 330", kızlet- "gizletmek 341", kurşat- "kuşanmayı emretmek 338", küret- "küretmek 328", okıt- "okutmak 80, 103", ögit- "öğüttürmek 103", sınıt- "sınatmak 330", sırlat- "yapıştırıcı sürülmesi için emir vermek 340", suwlat- "sulatmak, su serptirmek 341", sürt- "sürtmek 524", taglat- "damgalatmak 340", taşıit- "taşıtmak 328, taşlat- "taşla vurulmasını emretmek 340", tezeit- "kaçırtmak 328", tıjlat- "söz işittirmek, dinlemesini sağlamak 346", tışlat- "dişletmek 340", tilet- "istemek, aratmak 329", tograt- "doğraması için emir vermek 336", tonat- "giydirmek 330", töşet- "döşetmek 328", tuzlat- "tuzlatmak 339", üşüt- "soğukta bırakmak 102", yağlat- "yağlatmak 344", yalgat- "yalatmak 343", yalwat- "yalatmak 344", yıplat- "yüzünün tüylerini ipele aldirmek 344", yugurt- "yoğurtmak 528", yügürt- "yürütmek, koşturmak 528", yüklet- "yükletmek 344".

DLT'de /-(I)t-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımı bulunmayan ettirgen fiiller aşağıda verilmiştir. Listedeki fiillerden *çınlat-*, *köklet-*, *saplat-* vb. Türkiye Türkçesinde kullanılsa da günümüzdeki anlamını karşılamadığı için bu listede sunulmuştur: ağıt- "yükseltmek, çıkartmak 102", agnat- "hayvanları toprağa sürdirmek 120", anut- "hazırlatmak 80, 103", aşat- "yedirmek 102", bitit- "yazdırtmak 326", bulat- "buharda pişirtmek 329", bulnat- "esir ettirmek 342", bñdüt- "oynamaya zorlamak 327", çermet- "ipekle kuyruğunu ördürmek 341", çıglat- "ölçtürmek 340", çınlat- "tasdik ettirmek 340", çoğlat- "bohçalatmak 340", çürlet- "birinin malını aşırıya yönlendirmek 340", eğlet- "bir malın ihmal edilen kısmını değerlendirmek için emir vermek 119", ekıt- "ektirtmek 103, emlet- "tedavi ettirmek 119", esıt- "uzattırmak 102", eşüt- "örttürmek 102, etet- "zahmet çekirtmek 101", etlet- "et hâline getirtmek 119", ırğat- "sallatmak 118", i.net- "işaret koydurtmak 104", irpet- "testereyle kestirtmek 117", irtet- "aratmak, istemek 117", kaçıt- "kaçırtmak 326", kadıt- "(elbisesinin) teyellenmesi için emir vermek 327", kaklat- "kurutturmak 341", kakrat- "(davul) çaldırmak 337", kalat- "sardırmak 330", kargat- "lanetletmek 338", karnat- "tekrarlatmak 341", karşat- "karışlatmak 338", karwat- "eliyle aramaya yönlendirmek 338", keçıt- "geçirtmek 326, kezıt- "gezdirmek 328", kıdıt- "diktirmek için emir vermek 327", kığlat- "sıçırtmak

341", kırlat- "kıyı ve su bendi yapmak 341", kopzat- "(ud) çaldırmak 337", kowşat- "pürüzsüz hâle getirtmek 338", köklet- "eyer kaburgalarının sırmalarını bağlatmak 335", kölit- "gömdürmek 330", köklet- "oğlan vb. düzdürmek 341", kuşlat- "kuş avlatmak 341", küçet- "çalma zorlamak 326", meşlet- "yem yedirtmek 346", oktat- "oklatmak 117", olnat- "ters çevirerek tamir ettirmek 120", örtet- "yaktırtmak 117", saçıt- "saçtırmak 326", saplat- "sap taktırmak 340", sarlat- "sardırma için emir vermek 340", sarmat- "sardırma 341", sarut- "sardırma 328", saypat- "çarçur ettirmek 345", sermet- "sudan çıkarttırmak 341", sıçıt- "sıçtırmak 326", sırit- "teyelleştirmek 328", sikit- "cimaya zorlamak 329", sorit- "emzirmek 328", suglit- "aramak için elini sokturmak 340", talkıt- "engellemek 338", tanut- "iletilmesini istemek 330", tarmat- "tırmalatmak 341", tasgat- "tokat attırmak 338", tewçit- "sıkıca diktirmek için emir vermek 335", tıkıt- "tıktırmak 329, tişet- "biletmek 328, tizlet- "dizle bastırma için emir vermek 339", tokıt- "boynunu vurdurmak, dokutmak, dövdürmek 329", töşlet- "göğsüne vurulması için emir vermek 339", usıt- "susatmak 102", ügrit- "sallattırmak 118", ület- "üleştirmek 103", üplet- "yağma ettirmek 119", üşet- "aratmak 102", üşkürt- "hatırlatmak 108", yamlat- "süpürtmek 344", yanut- "kılağılmasını emretmek 332", yañzat- "söyletmek 346", yelpit- "kovdurtmak 342", yenit- "doğurtmak 332", yoklat- "dağa çıkartmak 344", yubat- "savsaklatmak 331", yunlat- "yükünü kırkırtmak 346", yülüt- "başını tıraş ettirmek 332".

2.1.4. DLT'de /-çUr-/ , /-dUz-/ , /-küt-/ , /-z-/ , /-sIk-/ Ekli Ettirgen Çatılı Fiiller

DLT'de yaygın kullanılan çatı ekleriyle ettirgenlik kazanan fiiller yanında /-çUr-/ , /-dUz-/ , /-küt-/ , /-z-/ , /-sIk-/ gibi yaygın kullanılmayan eklerle ettirgenlik anlamı kazanmış fiiller de mevcuttur. /-dUz-/ (alduz- "malını elinden aldırma 257", bildüz- "bildirmek 291", bulduz- "buldurma 291"); /-çUr-/ (yapçur- "yapıştırtma 387"); /-küt-/ (körküt- "göstermek 339"); /-sIk-/ (alsık- "aldırma 112"); /-z-/ (emüz- "emdirmek, emzirmek 92") fiillerinde ettirgenlik göreviyle kullanılmıştır. Kaşgarlı, bazen söz içindeki /r/'lerin /z/'ye çevirilerek söylendiğini ancak geçerli olanın /r/ olduğunu belirtmiştir, ancak /-z-/ ettirgenlik ekiyle verdiği örneklerin /-r-'li biçimlerini sunmamıştır. Benzer durum /-dur-/ ve /-düz-/ ettirgenlik ekleri için de geçerlidir (Karahan 2013: 163).

DLT'de verilen bazı ettirgen fiillerde iki ettirgen çatı ekinin üst üste geldiği görülür. Bahsi geçen fiiller /-(U)r-/ + /-(I)t-/ eklerini almıştır. Bu fiillerden büyük bir bölümü Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır: egirt- "eğirtmek 525", kaçurt- "kaçırtma 525", keçürt- "geçirtmek 526", sawurt- "savurtma 525", kağırt- "boynunu burma 525", öpürt- "içmeye yönlendirmek 524", yapurt- "gizlemek için emir vermek 527". Aşağıdaki örneklerde bu ettirgenlik ekleri geçişsiz fiil kökleri üzerine üst üste getirilmiştir: ilet- "düşürmek, iletme 525", kabart- "abartma 525", kopurt- "yerinden kaldırma, kaldırtma 525".

DLT'de madde başı olarak yer alan *öğitise- "öğüttürmek istemek 132", küğürse- "elbise giydirmek istemek 483"* ettirgen fiillerinde, ettirgen eklerinden sonra istek anlamı veren yapım eki getirilmiştir.

DLT'de /-(I)r-/ /-(I)t/ ve /-TUR-/ ettirgen çatı eklerini aldığı hâlde ettirgenlik anlamı taşımayan madde başı fiiller tespit edilmiştir. Bu fiillerin bazılarında ettirgen ekinin işlev kaybına uğradığı açıktır. Ercilasun, bu fiilleri etken fiil olarak vermiş; Atalay ise ettirgen, edilgen, işteş ve hatta oluş fiili olarak günümüz Türkçesine aktarmıştır: Arıt- temizlemek 7, 79, 101", ayıt- "söylemek 104" (Dankoff vd. 1982: 203), ezit- "çizmek 101" / (Dankoff vd.

1982: 199), ötür- “anmak, söylemek 120”, (Dankoff vd. 1982: 182)¹⁰, uğlat- “peşine salmak 119”, yüğür- “yük yüklemek 378” fiillerinde ettirgenlik eki işlev kaybına uğramıştır. Ötür- “çalmak 91” / öttürmek (DLT I: 176), taktur- “takmak, dizmek 282 / dizdirmek, taktırmak (DLT II: 174)”, yapur- “gizlemek 378 / süpürmek (DLT III: 67)” fiilleri iki ayrı şekilde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Abıt- “saklamak 79, 100 / örtülmek (DLT I: 206)”, yaşur- “gizlemek 378 / örtülmek (DLT III: 68)” fiilleri ettirgen eki aldığı hâlde etken veya edilgen olarak aktarılmıştır. Özellikle ettirgenlik eki /-(I)t-/ ve /-TUr-/’nun Eski Türkçede az sayıdaki örnekte edilgenlik işlevi ile kullanıldığı bilinmektedir (Hacıeminoğlu 1984: 35; Erdal 1991: 799; Gabain 2007: 60; Eraslan 2012:112; Yıldız 2014: 90-91). Atat- “at hâline gelmek, atlaşmak 100” oluş fiili, saştur- “takas etmek 286” / sayışmak (DLT II: 185) ise işteşlik anlamı taşımaktadır.

DLT’de sadece /-(I)t-/ ekini aldığı hâlde Türkiye Türkçesine çift ettirgenlik eki almış gibi aktarılan fiiller bulunmaktadır. Bu fiillerin ortak özelliği Terbish’in aktif olarak nitelendirdiği fiil kökleri olmasıdır. /-(I)t-/ ekinin bazı fiillerin anlamını etkilemezken bazılarında çift ettirgenlik anlamı katması oldukça dikkat çekicidir: bitit- “yazdırtmak 326”, kaçıt- “kaçırtmak 326”, keçit- “geçirtmek 326”, kığlat- “sıcırtmak 341”, sermet- “sudan çıkarttırmak 341”, sıçıt- “sıcırtmak 326”, tezit- “kaçırtmak 328”, yelpit- “kovdurtmak 342”, yenit- “doğurtmak 332”, yoklat- “dağa çıkartmak 344”.

DLT’de /-TUr-/ ekiyle sağlanan bazı ettirgen yapılar bugün Türkiye Türkçesinde /-(U)r-/ eki almaktadır. Bu fiillerden bazılarında iki ekin de duruma göre getirilebildiği görülmektedir: içtür- “içirmek 105”, tuytur- “kavratmak 430”, yittür- “yok ettirmek, yitirmek 387”.

DLT’de /-(U)r-/,-(I)t-/ ve /-duz-/ ekiyle oluşturulan bazı ettirgen yapılar ise bugün Türkiye Türkçesinde /-TUr-/ ekiyle karşılanmaktadır. Yine bu fiillerden bazılarında da ikili kullanımların olduğu görülür: bulduz- “buldurmak 291”, ekit- “ektirtmek 103”, kezit- “gezdirmek 328”, saçıt- “saçtırmak 326”, sarut- “sardırmak 328”, sikit- “cimaya zorlamak 329”, ta.tur- “tattırmak 428”, tatur- “tattırmak 252”, tıktı- “tıktırmak 329”.

3. Oldurgan Fiiller

Korkmaz, *olma* ve *oluş* anlamı taşıyan geçişsiz fiillerin ettirgen çatı ekleriyle *yapma* ve *etme* anlamı bildiren geçişli fiillere dönüştüğünü, ettirgen çatı ile aynı duruma geldiklerini düşünerek ettirgen ve oldurgan çatı arasında herhangi bir özellik ve anlam farkı olmadığını belirtir (1999: 161-162). Yine bunun gibi sebeplerle bir kısım araştırmacı oldurgan çatıyı ettirgen başlığı altında incelemektedir. Ettirgen ve oldurgan çatının temel niteliğinde ek öncesindeki fiil kök ve tabanının geçişlilik durumları etkili olduğu için bu ayrımın yapılmaması bir yönüyle doğrudur. Ancak çatı eklerinin cümledeki anlam ve işlevlerinden yola çıkılarak oldurganlık ve ettirgenliğin birbirlerinden farklı terimler olduğu açıkça söylenebilir (Kara 2016: 1213). Ettirgen çatılı fiiller aldıkları eklerle anlamsal ve söz dizimsel olarak cümle içinde bir işi *yapan* ve *yaptıran* iki fail belirtirken oldurgan çatılı fiillerde sadece bir *fail* belirtilir (Yücel 2011: 294; Tebrish 2019: 62).

Ben öğrenci+(y)e not yaz-dır-dı+m.

(Yazdıran ve yazma emrini veren ben; yazan öğrencidir. Eylemde *yaptıran* ve *yapan* vardır. Eylemi asıl yapan derin yapıdaki fail yüzey yapıda yönelme hâli eki alır.)

Ben öğrenci+(y)i gül-dür-dü+m.

¹⁰ Atalay’ın verdiği “hatırlattı” anlamı, Taymas tarafından “andı, söyledi” olarak düzeltilmiştir (Taymas 1942: 226).

(Güldüren ve güldürmek için çaba harcayan ben; gülen öğrencidir. Eylemin gerçekleşmesini *sağlayan*; eylemi *gerçekleştiren* vardır. Eylemi asıl yapan derin yapıdaki fail yüzey yapıda belirtme hâli eki alır.)

Bu söz dizimsel ve anlamsal farklılık sebebiyle DLT’de oldurgan çatı örnekleri ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. İnceleme sonucuna göre ettirgen çatı eki alan fiillerin %55,2’si oldurgan çatı özelliği göstermektedir. Bu yüzdeye geçişsiz fiile ettirgenlik eki getirildiği hâlde DLT’de “... *emret-*, ... *emir ver-*” şeklinde çevrilen ve bu sebeple ettirgen çatı anlamı verilen yapılar dahil edilmemiştir. DLT’de bu tarz yapılar oldukça fazladır.

3.1. DLT’deki Oldurgan Çatı Ekleri

DLT’de 320 fiil ettirgen çatı eklerini almış ve oldurgan çatı anlamı kazanmıştır. Bu fiillerin %16,06’sında /-TUr-/ , %59,68’inde /-(I)t-/ , %12,81’inde /-(U)r-/ kullanılmıştır.¹¹ %8,13’ünde /-gUr-/ ve /-gAr-/ eki tespit edilmiştir. Dört fiilde /-çUr-/ ve /-şUr-/ eki, birer fiilde ise /-dEr-/ ve /-z-/’nin örneklerine rastlanmıştır.

DLT’deki oldurgan fiillerin %34,26’sı bazı ses değimlerine uğrayarak veya doğrudan Türkiye Türkçesine ulaşmıştır. Kullanımda olan bu oldurgan çatılı fiiller /-TUr-/ , /-(U)r-/ , /-GAr-/ , /-(I)t-/ , /-z-/ veya /-(I)r-+-t-/ eklerini almıştır. DLT’de yer alan ve bugün Türkiye Türkçesinde kullanımda olan oldurgan çatılı fiillerin %23’ü /-TUr-/ ; %56,9’u /-(I)t-/ ekini alırken %13,8’i /-(U)r-/ ekini almıştır. /-GAr-/ ve /-GUr-/’un dört örneği günümüze ulaşabilmiştir. /-çUr-/ ve /-dEr-/ ekinin günümüze ulaşan birer örneği mevcuttur.

Oldurgan çatılı fiillerin %66,74’ü bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesine ulaşamayan bu fiillerin %60’ı /-(I)t-/ , %13,13’ü /-TUr-/ , %12,4’ü /-(U)r-/ , %10,5’i /-gAr/ ve /-gUr-/ eklerini almıştır. Türkiye Türkçesine ulaşmayan bu fiillerden 3’ü /-r-+-t-/ eklerini alırken; /-z-/ bir; /-çUr-/ iki, /-gUt-/ ve /-şUr/ ekleri birer oldurgan çatılı fiilde kullanılmıştır.

/-(I)t-/ eki alan oldurgan fiillerden %32,66’sı; /-TUr-/ ekli oldurgan fiillerin %48,1’i; /-(U)r-/ eki alan oldurgan fiillerin ise %36,5’i bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Yukarıdaki bilgilere göre Divanü Lügati’t- Türk’tte oldurgan çatı eki olarak en çok /-(I)t-/ kullanılmıştır. Günümüze ulaşan fiillerden ettirgen yapıda /-TUr-/ eki yaygınken oldurgan çatılı fiillerde /-(I)t-/ eki yaygındır.

DLT’de bazı oldurgan çatılı fiiller /-(U)r-/ ve /-(I)t-/ eklerini almış olsa da bugün Türkiye Türkçesinde /-TUr-/ ekiyle oldurgan yapılmaktadır: bakıt- “baktırmak 329”, bezit- titretmek 328”, konat- yerleştirmek 330”, sekrit- atlatmak, sektirmek 336”, sızıt- “sızdırmak, eritmek 328”, tatıt- “yemeğin tadını getirmek, tadını almasını sağlamak 326”, tönit- “başını eğmek, başını aşağı döndürmek 334”, tütit- “tüttürmek 326”, yağıt- “yağdırmak 332”.

bakur- “göstermek, baktırmak 255”, basur- “bastırmak 254”, çökür- “çöktürmek 256”, sarkur- “damlatmak 287”, sıgur- “sığdırmak 255”, tegür- “ulaştırmak 256”, yapur- “düzeltmek 378”.

Yukarıdaki örneklerin zıttı olarak Türkiye Türkçesinde /-(I)t-/ ekini alan bazı fiiller DLT’de /-TUr/ ekli şekilleriyle de verilmiştir: aktur- “akıtmak 106” fiili ve /-(I)r-/ ekini alan kaçtur- “kaçırmak 287” fiili.

¹¹ Bunların ikisi /-Er/ şeklindedir.

3.1.1. DLT'de /-(X)r-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

/-(X)r-/ eki genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra getirilse de DLT'de ünlüyle biten fiillere geldiği oldurgan çatılı fiil örnekleri vardır: kîñü-r- "genişletmek 510", muñka-r- "bunaltmak 512". Ki.ter- "kaldırmak 428", çıkar- "çıkarmak 255" fiillerinde ise ek /-Ar-/ şeklindedir.

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-(X)r-/ ekli oldurgan fiiller şunlardır: batur- "batırmak 252", bışur- "pişirmek 254", çıkar- "çıkarmak 255", kaçur- "püskürtmek, kaçırmak 253", keçür- "geçirmek 253", ki.ter- "kaldırmak 428", köçür- "göçür- 253", muñkar- "bunaltmak 512", taşur- "taşır- 254", toður- "doymak 253", togur- "doğurmak 254", tüşür- "düşürmek, indirmek 254", uçur- "uçur- 80", uçur- "düşürmek 91", yitür- "yitirmek, kaybetmek 378".

DLT'de /-(X)r-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan ettirgen fiiller şunlardır: açur- "acıktırmak 80", bakur- "göstermek, baktırmak 255", basur- "bastırmak 254", bukur- "değerini düşürmek 255", bürkür- "yağmur yağdırmak, püskürtmek 281", çomur- "batırmak 256", çökür- "çöktürmek 256", çömür- "daha derine batırmak 256", eskir- "eskilmek 107", katur- "katılaştırmak 253", kısır- "kısaltmak 254", ki.çür- "geciktirmek 428", kîñür- "genişletmek 510", kopur- "yerinden kaldırmak 252", kotur- "boşaltmak 252", öçür- "söndürmek, yatıştırmak 91", sarkur- "damlatmak 287", sıgur- "sıgdırmak 255", tegür- "ulaştırmak 256", teñtür- "uçurmak 512", tuşur- "karşılaştırmak 254", tütür- "kışkırtmak 252", yakur- "yaklaştırmak 379", yenşür- "ıhlaklaşıncaya kadar soğuk suyla karıştırmak 513".

3.1.2. DLT'de /-TUR-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-TUR-/ ekli oldurgan fiiller şunlardır: artur- "arttırmak 105", bartur- "götürmek, vardırmak 281", bastur- "bastırmak 281", çantur- "iş reddetmesi için onu kışkırtmak, caydırmak 285", çöktür- "çöktürmek, süzdürüp yere akıtmak 285", kantur- "(suya) kandırmak 288", kattur- "karıştırmak 287", keltür- "getirmek 289", kustur- "kusturmak 288", kültür- "güldürmek 289", öttür- "ses çıkarmak 105", sıçtur- "sıçtırmak 285", sıçtur- "sıgdırmak 286", tındur- "dinlendirmek 283", togtur- "doğurtmak 282", yagtur- "yağdırmak 387", yümtür- "gözünü yumdurmak 387", yüztür- "suda yüzündürmek 387".

Bu fiillerden bazıları ettirgen çatı ekinin ötümlü şeklini almıştır: keldür- "getirmek 47", kondur- "indirmek, kondurmak 288", öldür- "öldürmek 107".

DLT'de geçişsiz fiillere getirildiği hâlde oldurgan anlam yerine "**... emir vermek**" şeklinde tercüme edilen fiiller mevcuttur. Bu fiillerin kökleri Eski Türkçe döneminde geçişli ve geçişsiz nitelikte farklı anlamlar barındırmaktadır. Günümüz Türkçesinde sadece oldurgan anlam taşırken o dönemde ettirgen anlamlar da içermektedir: kıstur- "(ayağına) basılması için emir vermek 288", kirtür- "bir yere sokması için emir vermek 289". Bu durum günümüze ulaşmayan fiiller için de geçerlidir: çaptur- "1. su vb. de yüzdürmek, 2. boynunu vurdurmak için emir vermek, 3. evinin vb. sıvanması için emir vermek 284".

Kâşgarlı ettirgen ve oldurgan çatılı fiillerin ayrımını çatı ekleri üzerinden şöyle anlatmıştır: *teñri ogul togturdı Allah kadına çucuk doğurttu. Aşlı toğurdıdır. Bu kural gereğidir. Fiil, te eklenden geçişli ise ona te eklendiği zaman fiil, mef'ule iki fail tarafından yaptırılmış olur. Birincisi emreden, ikincisi yapandır. Örnek: Su.w içürdi "su içirdi." Eğer su.w*

ıçtırdı denirse bunun anlamı "su içirmek için başkasına emir verdi" olur. Ol anı boğdı "o, onu boğdu". Bogturdı denirse bunun anlamı "onu boğmak için başkasına emir verdi" olur (Ercilasun vd. 2014: 282).

DLT'de /-TUR-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan oldurgan fiiller şunlardır: aytur- "kendisiyle konuşurmak 121", çaptur- "1. su vb. de yüzdürmek, 2. boynunu vurdurmak için emir vermek, 3. evinin vb. sıvanması için emir vermek 284", çijtür- "beli bükme, çöktürmek 284", çomtur- "batırmak 285", çöjtür- "(ipi) gerdirmek 284", çömtür- "daha derine batırmak 285", eñtür- "hayrete düşürmek 128", ertür- "günahını affetmek 105", kaçtur- "kaçırmak 287", kaltur- "geride bırakmak 288", komtur- "dalgalandırmak 288", koptur- "yerinden kaldırmak 287", kuçtur- "kucaklaştırmak 287", sittür- "işetmek 285", taytur- "kaydırmak 430", ultur- "pişirmek 106", yaltur- "alevlendirmek 387", yaztur- "yanılmak 387", yettür- "doldurup korumaya aldırtmak 387", yöwtür- "teselli etmeye yöneltmek 387", yuktur- "dokundurmak 387".

Bu fiillerden bazıları ettirgen çatı ekinin ötümlü şeklini almıştır: ıldur- "indirmek 107", öndür- "(iş) bitirmek, yetiştirmek 107", öndür- "yönlendirmek 107", yandur- "geri döndürmek 388".

3.1.3. DLT'de /-(I)t-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

Bazı ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanımları devam eden /-(I)t-/ ekli oldurgan fiiller aşağıda sunulmuştur. Bu fiillerin çoğunu ünlüyle biten fiil tabanları oluşturmaktadır: agrıt- "ağrıtmak 118", 103", axsat- "aksatmak 118", bagdat- "güreşte bağdalatmak 335", başlat- "başlatmak 339", bedüt- "büyütmek 326", berkit- "sağlamlaştırmak 339", bilet- "bileği taşı üzerine tutmak 329, boşat- "boşaltmak, gevşetmek, serbest bırakmak, boşamak 328", çarlat- "ağlatmak, cırlatmak 340", çilat- "çiletmek, ıslatmak 330", çišet- "işetmek 328", elget- "eletmek 119", erüt- "eritmek 101", esnet- "estirmek, esnetmek 119", ilet- "götürmek 103", kaynat- "kaynatmak 345", kewret- "gevşetmek 337", kewşet- "gevşetmek 338", kezlet- "gezletmek 341", kışlat- "kışlatmak 341", korut- "kurutmak 7", kurıt- "kurutmak 328", meñzet- "benzetmek 345", münret- "böğürtmek 345", oynat- "oynatmak 121", ögret- "öğretmek 118", saçrat- "sıçratmak 336", sedret- "seyreltmek, azaltmak 336", sekrit- "atlatmak, sektirmek 336", sızlat- "sızlatmak 340", suwsat- "susatmak 337", süwrit- "sivriltmek 336", tepret- "oynatmak, saldırmak 335", tozıt- "tozutmak 328", tölet- "doğurtmak 330", törüt- "yaratmak, türetmek, ortaya çıkarmak 327", tünet- "gece yatırmak 330", uğıt- "uyutmak 79", uğıt- "uyutmak, söndürmek 101", ugrat- "göndermek 118", ulıt- "(kurt) ulutmak 80", ülit- "ulutmak 103", uzat- "uzatmak 79, 101", ürküt- "ürkütme 118", yaylat- "yaylatmak 345", yazlat- "baharda yaylada geçirtmek 344", yıglat- "ağlatmak 344", yılıt- "ısıtmak 332", yorit- "yürütmek 331", yumşat- "yumuşatmak, tabaklamak 343", yükset- "yükseltmek 343".

Az sayıda örnekte sonu /k/ ve /z/ ile biten fiillere getirilmiştir: akıt- "akıtmak 80, kokıt- "kokutmak 329", korkıt- "korkutmak 339", sarkıt- "damlatmak 339", azıt- "azıtmak 79". Sonu /r/ ünsüzüyle biten fiillere genellikle yardımcı ünsüze ihtiyaç duymadan getirilmiştir: karart- "karartmak 525", kızart- "kızartmak 525", köpürt- "köpürtmek 525", sekirt- "koşturmak 526", semrit- "semirtmek 336", yaşart- "yeşertmek 527".

DLT'de /-(I)t-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan oldurgan fiiller şunlardır: açıt- "ekşitmek 79, 100", agıt- "yukarı çıkarmak 80", agnat- "kekeletmek 120", alart- "belertmek 525", amurt- "sakinleştirmek 525", artat- "bozmak, kirletmek 117", aşşat- "yeme arzusu uyandırmak 118", bakıt- "baktırmak 329", bayut- "zeninleştirmek 334", beküt- "sağlamlaştırmak 329", bezit- "titretmek 328", botbat- "karışıklığa sokmak

335", boxsat- "kibirli olmaya zorlamak 337", boynat- "mağrur olmaya yönlendirmek 345", bozlat- "böğürtmek 339", buğut- "dondurup öldürmek 327", burkıt- "yüzünü buruşturmak 338", burut- "buğulandırmak 327", büküt- "kalbini sıkıştırmak 329", çert- "kaçırmak 524", çıgrıt- "sertleştirmek 337", çıktrat- "gıcırdatmak 337, çılrat- "ses çıkartmak 336", çıjrıt- "tingırdatmak 345", çıwşat- "ekşitmek 338", çokrat- "kaynatmak 337", çubart- "çırıl çıplak bırakmak 525", çuwşat- "ekşitmek 338", emrit- "kaşındırmak 118", esürt- "sarhoşlaştırmak 524", etset- "iştahlandırmak, et istetmek 118", ewset- "evi arzulatmak, özletmek 118", ıjrıt- "zırıldatmak 345", iglet- "hastalatmak 119", iklet- "bir şeylere bastırmak 119", kakıt- "kızdırmak 329", kamat- "kamaştırmak 330", karıt- "ihtiyarlatmak 328", karlat- "kar yağdırmak 341", kasnat- "titretmek 342", kawçıt- "kışkırtmak 335", keçıt- "yavaşılatmak 326", keçset- "geçmede isteklendirmek 337", kemlet- "hastalatmak 341", keñüt- "genişletmek 334", kepit- "kurutmak 326", kerit- "havlatmak 328", kırçat- "sıyırtmak 335", kırgat- "nefret etmeye zorlamak 338", kiçıt- "kaşıtmak 326", kiñıt- "genişletmek 510", kogşat- "gevşetmek 338", kokrat- "her türlü sıvıyı azaltmak 337", komıt- "heyecanlandırmak 330", konat- "yerleştirmek 330", könit- "düzeltmek 330", köpit- "köpürtmek 326", kuyut- "ürkütme 334", kuzut- "iştahlandırmak 328", küret- "uzaklaşmaya zorlamak 328", mañrat- "bağırarak 345", o.lıt- "burdurmak 103", okıtısa- "okutmak istemek 132", oprat- "yıpratmak 117", osnat- "benzetmek 119", oxşat- "benzetmek 118", ölit- "ıslatmak 103", özit- "sağırlaştırmak 101", samsıt- "incitmek 337", sañlat- "pisletmek 346", sayrat- "çok konuşmaya yönlendirmek 345", senlet- "aşağılamak için hitap ettirmek 341", sewrit- "boşalttırmak 336", sıxtat- "ağlatmak 335", sızıt- "sızdırmak, eritmek 328", sıçıt- "işetmek 327", sizlet- "büyüklemek için hitap ettirmek 341", söbit- "sivriltmek 326", sökit- "diz çöktürmek 329", sözlet- "konuşturmak 340", suçıt- "sıçratmak 326", sumlıt- "Türklerin bilmediği bir dilde konuşturmak 341", süçıt- "tatlılaştırmak 326", sürçıt- "sürçtürmek 335", şuwşat- "kulağa sözü ulaştırmak 338", tamıt- "damlatmak 330", tañlat- "şaşırtmak 345", taplat- "razı etmek 339", taprat- "zıplıtmak 336", tarut- "daraltmak 327", tatıt- "yemeğin tadını getirmek, tattırmak 326", tayıt- "kaydırmak 334", teñıt- "yükseltmek 334", teñıt- "fırlatmak 511", tepset- "kıskandırmak 337", tepzet- "kıskandırmak 337", terlet- "terletmek 339", tewşet- "ipi dolaştırmak 338", tıgrat- "güçlendirmek 336", tikret- "atını takırtıyla yürütmek 336", toprat- "toz kalkar hâle getirmek 336", töñıt- "başını eğmek, başını aşağı döndürmek 334", tumlıt- "soğutmak 340", tuşlat- "uzakta durmasını istemek 339", tüplet- "aratmak 339" türçıt- "işe başlatmak 335", tütıt- "tüttürmek 326", ulat- "ulaştırmak 103", urpat- "dağıtmak 117", usıt- "susatmak", üğret- "çoğaltmak, geliştirmek 118", üklıt- "çoğalttırmak, arttırmak 119", ülşet- "gözü kararınca kadar acıktırmak 118", yag(ı)rıt- "yaralamak, yağırılmak 71", yagıt- "yağdırmak 332", yagıt- "yağırılmak 343", yagut- "yaklaştırmak 331", yalrıt- "parlatmak 343", yañşat- "konuşmaktan baş ağrıtmak 346", yapur- "düzeltmek 378", yarsıt- "pis bir şey bulaştırmak 343", yaşnat- "parlatmak 344", yatlat- "kehanette bulunmasını istemek 344, yawrıt- "zayıflatmak, gücünü azaltmak 71", yawrıt- "zayıflatmak, azaltmak 343", yırat- "uzaklaştırmak 331", yulrıt- "canlandırmak 343".

DLT'de /-(I)t/ ekinin /+sA-/ veya /-sA-/ eklerinden sonra gelerek *istetmek arzulatmak* anlamları kattığı fiiller bulunmaktadır: suwsat- "susatmak 337", aşsat- "yeme arzusu uyandırmak 118", etset- "iştahlandırmak, et istetmek 118", ewset- "evi arzulatmak, özletmek 118", keçset- "geçmede isteklendirmek 337", keçset- "geçmede isteklendirmek 337", tepset- "kıskandırmak 337".

3.1.4. DLT'de /-çUr-/ , /-gUr-/ ve /-gAr-/ Ekli Oldurgan Çatılı Fiiller

DLT'de /-çUr-/ ekli üç oldurgan çatılı fiil tespit edilmiştir: kıkçür- "birbiri üzerine geçirmek, iki şeyi kışkırtmak 289", tamçur- "yağmur serpiştirmek 283", tapçur- "kavuşturmak, birleştirmek 283".

DLT'deki /-gUr-/ ve /-gAr-/ ekli bazı oldurgan fiiller ses değişikliklerine uğrayarak ya da doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam eder: kutgar- "kurtulmasını sağlamak 288", toğgur- "doymak 117", toğgur- "doymak, bıktırmak 283", yatgur- "yatırmak, uyutmak 388". DLT'de /-(I)t-/ eki alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan oldurgan fiiller daha fazladır: andgar- "yemin ettirmek 136, 523", angar- "yemin ettirmek 107, atgar- "bindirmek 107", ergür- "eritmek 107", köndger- "düzeltmek 523", könger- "itiraf ettirmek 290", könger- "düzeltmek, doğrultmak 290", közger- "göz göze getirtmek 289", oğgur- "uyandırmak 107, 117", oygur- "uyandırmak 121", ötgür- "boşaltmak 107", ötgür- "göndermek 107, sızgur- "eritmek 287", teŋger- "denk hâle getirmek 512", tırgür- "diriltmek 284", tolgur- "malla doldurmak 284", torgur- "zayıflatmak 284", turgur- "yerinden kaldırmak 284", tuşgur- "buluşturmak 284", uwutgar- "utandırmak 128".

DLT'de /-der-/¹², /-gUt-/ , /-şUr-/ , /-z-/ ettirgen ekleri sadece birer örnekte oldurgan çatılı fiil türetmiştir: tönđer- "döndürmek 512", olgut- "oturtmak 117", yapşur- "yapıştırmak 388", tamuz- "damlatmak 257".

Oldurganlık eki /-(I)t/ ve /-TUr/'u aldığı hâlde DLT'de oldurganlık anlamı taşımayan madde başı fiiller mevcuttur. Bu fiillerde ettirgenlik ekleri işlev kaybına uğramıştır: oltur- "oturmak 106", uwşat- "ufalamak 118", ozıt- "devamlı öne geçmek 79", tüplet-incelemek 339", unat- "razı etmek 104", yoŋat- "gammazlamak 334".

İğit- "yetiştirmek 103", kıs- "kısırmak 236" fiilleri ise ettirgen eki almadığı hâlde çeviride oldurgan olarak verilmiştir.

4. İsteş Fiiller

İsteş fiiller, eylemin karşılıklı veya birlikte gerçekleştiğini gösteren fiil tabanlarıdır. Bu fiillerde belirtilen iş en az iki kişi tarafından gerçekleştirilir. Bu, isteş çatının dönüşlü çatıya göre karşıt bir özelliğidir. Dönüşlü çatıda işi yapan tekleşir. İki çatı arasındaki karşıtlıklarından dolayı isteş ve dönüşlü çatı ekleri bir fiilde art arda gelmez. İsteşlik eki, ettirgen ve edilgen çatı eklerinden önce kullanılır (König 1983: 123-124). İsteşlik ekini alan fiil geçişlilik durumunun da etkisiyle karşılıklı veya birlikte yapma ifade eder. Geçişli fiiller ve istisnai bazı geçişsiz fiiller¹³ isteşlik ekini alarak karşılıklı yapma ifade eder; geçişsiz fiiller ise isteşlik eki alarak birliktelik ifade ederler (Ergin 1999: 207-208). İsteş ve dönüşlü çatılı fiiller genel olarak geçişsiz fiile dönüşürler. Nesne genellikle yüzey yapıdan silinir (Grunina 2000: 199): "Çocuğu dövüyor → Dövüşüyor." Tabii bu durumun istisnai örnekleri vardır: "tarlayı bölmek → tarlayı bölüşmek."

Türkçede isteşlik eki bütün fiillere rahatlıkla getirilmemektedir. Fiilin anlamsal özellikleri yani fiilin en az iki kişiyle karşılıklı veya birlikte yapılabilmesi için gerekli olan mantıksal alt yapı oldukça önemlidir. Bugün Türkçede *öl-*, *doğ-*, *yarala-*, *hatırla-* vb. fiiller isteşlik ekini alamamaktadır. Bunda bu fiillerin tek başına gerçekleştirmeye elverişli

¹² Tekin; (dg> gd) -d- eki -gAr- ekinin başındaki ünsüzlerin metateze uğradığını ve sonrasında (g> Ø) ve /-DAR-/ ekinin ortaya çıktığını söyler (Tekin Ş. 1992: 73; Hazar 2013: 156).

¹³ Bunlar genellikle ses taklidi kelimelerden türetilen fiillerdir: havlamak, hırlaşmak, bağırışmak vb. Bu fiillerin birlikte mi karşılıklı mı yapıldığı bağlamdan anlaşılmaktadır.

olması etkilidir. Yine zihinsel eylemlere işteşlik eki genellikle getirilmemektedir. Bu saydığımız nitelikler işteşlik ekinin karşılıklılık ve birliktelik anlamlarıyla doğrudan ilgilidir. Eski Türkçede ise işteşlik eki daha zengin bir anlam ve kavram alanına sahiptir ve kullanım alanı daha geniştir.

Türk dilinde /-(I)ş-/ temel işteşlik ekidir. İşteşlik ekinin kaynağı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden en dikkat çekicisi, işteşlik ekinin çokluk ekinden dönüştüğü yolundaki açıklamalardır. Kononov'a göre, işteşlik eki /-ş-/ arkaik çokluk eki -z'nin -z > -s > -ş dönüşümüyle oluşmuştur (Kononov 1980: 188). Yuldaşev ise /-ş-/ ekinin l'den geliştğini düşünmektedir. Ona göre çokluk eki l'den l > ş dönüşümü gerçekleşmiştir (Tenişev 1988: 310-312; Tebrish 2019: 223). Ramstedt, Moğolca /-çA-/ ekindeki /-çA-/ ile Türkçe işteşlik eki arasında bir bağ kurar (Ramstedt 1912). Talat Tekin'in ç > ş geliştiğine dair görüşleri bunu destekler niteliktedir (Tekin 1986: 71-75).

DLT'de işteş çatı eki alan 350 fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin bazılarında işteşlik eki ya işlev kaybına uğramıştır ya da fiile dönüşlülük anlamı katmıştır. Dolayısıyla işteş çatı anlamı taşımayan fiil sayısı 337'dir. DLT'de işteşlik ekinin birliktelik ve karşılıklılık anlamları dışında fiile kattığı başka görevler de vardır. Kâşgarlı bu fiilleri *yardımlaşma* ve *yarışma* anlamlarıyla izah etmiştir. *Yardımlaşma* bir işin birlikte yapıldığını, *yarışma* ise bir işin karşılıklı yapıldığını işaret eder. Ancak Kâşgarlı Mahmud birlikte yapılabilecek bazı fiillere bir yarış; karşılıklı yapılabilecek bazı fiillere ise birliktelik anlamı vermiştir. Bu tarz örnekler işteşlik kavramının 11. yüzyılda daha geniş anlamlar içerdiğini kanıtlar. Mesela bugün Türkiye Türkçesinde *ürpeş-* (birlikte ürpermek) gibi bir fiil oluşturulmazken Kâşgarlı bu nitelikte birçok fiil vermiştir. İşteş çatıda fiilin yardımlaşarak ya da yarışarak yapıldığı hakkında ayrıntılı söz dizimsel ve biçimsel açıklamalar yapmıştır: "*Yardımlaşma*" ve "*yarışma*"yı birbirinden ayırt etmek isteyen bağlantı edatına baksın. Fiille "*bana*" anlamındaki *maña* edatı bağlanırsa burada "*yardımlaşma*" anlamı vardır. Eğer fiile "*benimle*" anlamında *meniñ birle* edatı bağlanırsa burada "*yarışma*" anlamı vardır. Bu kural, iki kişi arasında geçen bütün fiilerde uygulanır. Üçüncü şahıslarda "*yardımlaşma*" anlamı vermek için "*ona*" anlamındaki *añar*; "*yarışma*" ve "*çekişme*" anlamı vermek için ise "*onunla*" anlamındaki *anıñ birle* kullanılır (Ercilasun vd. 2014: 93). Kâşgarlı Mahmud, madde başlarında ve örneklerde bu kurala genellikle uymuştur, Sadece bir örnek bu kurula uymamıştır. *Katış-* fiilini "katmada yardım etmek" olarak açıklamış ancak bu fiili "ol meniñ birle..." ifadesiyle kullanmıştır. Fakat daha sonra yarışma anlamı olduğunu da belirtmiştir (2014: 257).

Eski Türkçede işteş çatı şekillerinin günümüz Türkçesinden daha geniş bir yelpazeye sahip olduğu ve daha işlek kullanıldığı ortadadır. Türkçedeki bu işlerlik zamanla zayıflamıştır. Günümüzde işteşlik anlamının sadece ekle değil söz dizimsel olarak da sağlanması bunda etkilidir. Bugün *ürpe-ş-* fiilini "*birlikte* ürpermek" söz dizimsel yapısıyla karşılamaktayız. Bugün biçimsel işteşliktense söz dizimsel işteşlik yolu daha çok tercih edilmektedir. Bu durum çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında Türkiye Türkçesi kadar olmamıştır. DLT'deki işteş çatının "yardım etmek" anlamı Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Uygurca ve Yakutçada devam ettirilmektedir (Tenişev 1988: 321).

DLT'de yer alan işteş çatılı fiillerin sadece %12,57'si Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir. İşteş çatılı fiillerin DLT'de kullanım olanakları ne kadar zenginse Türkiye Türkçesine geçiş oranları diğer çatı türlerine göre bir o kadar düşüktür. Kâşgarlı'nın işteş çatılarda örneklendirdiği "yarış" ve "yardım" kavramları günümüzdeki karşılıklı ve birlikte kavramlarından daha farklıdır. Böyle olsa da işteşlikle ilgili bir sınıflamada yarış belirten

fiiller karşılıklı; yardım belirten fiiller ise birlikteliğe dâhil edilebilir.¹⁴ Nitekim DLT'deki işteş çatı sınıflandırmamızda bu fiiller, anlamsal olarak kendine yakın olan birlikte veya karşılıklı işteş çatılar içinde değerlendirilmiştir.

DLT'de geçen ve bugün bazı ses değişiklikleriyle kullanımı devam eden işteş çatılı fiillerin %57,14'ü karşılıklılık, %23,8'i birliktelik bildiren fiildir. Bu fiillerin %19, 04'ü bağlama göre hem birliktelik hem de karşılıklılık anlamı taşımaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanımda olmayan işteş çatı fiillerin %44,8'i karşılıklı, %31, 94'ü birlikte, %24, 3'ü bağlama göre hem birlikte hem de karşılıklı işteştir. DLT'de karşılıklı işteş fiil örneği daha fazladır. Bunların Türkiye Türkçesine aktarılma oranı da birlikte işteş fiillerden daha çoktur.

DLT'de Türkiye Türkçesine benzer karşılıklı işteş fiiller olduğu gibi, karşılıklı yarışa dayalı fiiller de oldukça çoktur. Bu fiillerle ilgili örnek cümleler verilirken "ol meniñ birle / ol anıñ birle" söz grupları kullanılmıştır. DLT'de karşılıklı yarış anlamı veren fiiller işteşlik eki öncesinde geçişli veya geçişsiz olabilmektedir. Bu yapıların karşılıklılık bildiren işteş fiillerden temel farkı fiilin geçişlilik durumuna bakmadan fiilin yarışarak gerçekleşmesidir. Karşılıklı çatı anlamı taşıyan fiiller içinde, yarışa dayalı işteş fiillerin oranı %26,6'dır. Bu fiiller şunlardır: ağış- "çıkmakta yarışmak 94", asruş- "aksırmakta yarışmak 110", atış- "atışta yarışmak 92", bûdüş- "oyun ve raksta yarışmak 258", çewrüş- "(ok) çevirmede yarışmak 293", çomruş- "suya dalmakta yarışmak 293", çomuş- "(suya) dalmakta yarışmak 264", erleş- "erkeklikte yarışmak 111", ertiş- "geçmekte yarışmak 108", ılış- "inmekte yarışmak 95", içiş- "içmekte yarışmak 92", iliş- "bir şeyi asmakta yarışmak 95", iniş- "inmekte yarışmak 95", işleş- "işte yarışmak 111", kağrış- "boyun burmada yarışmak 296", kayırış- "boyun kırmada yarışmak 431", keçiş- "bir yeri geçmekte yarışmak 258", kemrüş- "kemirmede yarışmak 298", keziş- "gezmede yarışmak 261", kezleş- "(ok) gezlemede yarışmak 298", kiriş- "bir işe girmede yarışmak 260", kopuş- "ayağa kalkmada yarışmak 257", kopzaş- "kopuz çalmakta yarışmak 296", oktaş- "ok atmakta yarışmak 109", osruş- "osurmakta yarışmak 110", oçeş- "yarışmak 92", sömrüş- "bir şeyleri içine çekmede yarışmak 294", sürtüş- "yağ sürmede yarışmak, ayağı sürtmede yarışmak 294", tayış- "kaymada yarışmak 428", tıñlaş- "dinlemede yarışmak 512", tileş- "kıyıp bir şeyi bulmada yarışmak 263", togruş- "yürüyüp yol almada yarışmak 294", tolaş- "(yün) dolamada yarışmak 297", tomruş- "odunu yuvarlak kesmede yarışmak 294", türtüş- "bir şey sürmede yarışmak 292", uğış- "uyumakta yarışmak 92", yarış- "yarışmak, at yarıştırmak 380", yoriş- "yürümede yarışmak 380", yortuş- "at sürmede yarışmak 388".

Yardımlaşma bildiren işteş fiillerin de sadece geçişli veya geçişsiz kök ve gövdelere geldiğini söylemek zordur. Bu yapıların birliktelik bildiren işteş fiillerden temel farkı eylemi gerçekleştiren özneye yardımcı olan başka bir katılanın olmasıdır. Bu fiillere ait örnek cümlelerde fiilin gerçekleşmesine yardımcı olan öge, özne görevi kazanmaktadır: ol maña tikişdi (o bana bir şey dikmede yardımcı oldu) Bu cümlede; "Dikme işini asıl yapan "ben", yardım eden "o"dur. Yardımcı olan kişi yüzey yapıda özne konumuna geçmiştir. DLT'de işteşlik ekinin bir işte yardımcı olmak anlamı verdiği fiiller birliktelik anlamına yakın bir nitelik gösterir. Bu fiillerin birliktelik bildiren fiiller içindeki oranı %52'dir: açış- "açmakta yardımcı olmak 92", alış- "bir şeyleri almada yardımcı olmak 94", basış- "bir

¹⁴Uysal, işteş çatıda Türkiye Türkçesindeki fiillerde karşılıklı ve birliktelik anlamları yanında ortaklaşma, oluş, gizli oluş, yarışma, yinleme, pekiştirme, aşamalılık, amaç, çaba, başlangıç ve bitiş işlevleriyle kullanıldığını örnekleriyle ortaya koymuştur (Uysal 2020: 87-14). Bunlar, DLT'de sunulan işlevlerin yan ve mecaz anlamlarla zenginleşmiş şekilleridir. Uysal işteş çatının yarışma işlevinde atış- ve kapış- fiillerini verir. DLT'de atış- "atışta yarışmak 92" anlamındadır ve tam bir yarış belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde bu anlam yerini çoğunlukla tartışmak anlamına bırakmıştır. Ancak "âşıkların atışması" ifadesi eski yarış işlevine daha yakındır.

şey üzerine bastırmada yardım etmek 261", bekleş- "bir şeyi kapamakta yardım etmek 291", bekleş- "bir şeyi korumada yardım etmek 291", büküş- "bükmede yardım etmek 262", çilaş- "su serpmeye yardım etmek 263", egriş- "kuşatmada yardımcı olmak 110", ekleş- "ayakla çiğnemekte birbirine yardım etmek 112", ewriş- "geri getirmede yardımcı olmak 110", içrüş- "içirmede yardımcı olmak 109", kawruş- "kavurmada yardım etmek 296", keğriş- "(eti) uzun dilimlere ayırmada yardım etmek 297", kırkış- "yün kırkımda yardım etmek 297", kısruş- "(üzengi kayışı) kısmada yardım etmek 296", kıyış- "odunu yanlamasına kesmede yardımcı olmak 429", kopruş- "kaldırmada uçurmada yardım etmek 296", koruş- "korumakta yardım etmek 260", koturuş- "bir şeyi boşaltmada yardımcı olmak 296, köliş- "(ölü) gömmeye yardım etmek 264", kömüş- "gömmekte yardımcı olmak 264", kötrüş- "bir şeyleri kaldırmada yardım etmek 297" közeş- "ateşi canlandırmada yardım etmek 261", kuyuş- "bir şeyleri dökmeye yardımcı olmak 429", otruş- "bir şeyin fazlalığını kesmede yardım etmek 109", öçrüş- "yatıştırma, söndürmede yardımcı olmak 109", sarmaş- "bir şeyi sarmada yardım etmek 295", satış- "satmada yardım etmek 380", sawruş- "savurmada yardım etmek 294", sermeş- "bir sıvıdan bir şey çıkarmada yardım etmek 295", sıdrış- "(kar) küremeye yardım etmek 294", sırış- "dikmede yardımcı olmak 259", soyuş- "soymada yardım etmek 428", sunuş- "birbirine bir şeyleri sunmak 264", talkış- "(bir şeyi) bükmede yardım etmek 292", tartış- "(ipi) germede yardımcı olmak 292", tikiş- "bir şeyleri dikmede yardımcı olmak 262", titreş- "soğuktan titreşmek 296", tograş- "doğramada yardım etmek 294", uçruş- "uçurmada yardım etmek 109", uyuş- "(un) bastırmakta yardımcı olmak 120", üdrüş- "seçmekte yardım etmek 109", üğriş- "sallamakta yardımcı olmak 110", yağış- "bir şeyi yaymada yardım etmek 379", yakış- "yakıyı yaraya koymada yardım etmek 380", yamlaş- "süpürmede yardım etmek 390", yapruş- "yer düzeltmede yardımcı olmak 388", yediş- "bir şey dikmede yardım etmek 379", yelpiş- "sinek kovmaya yardım etmek 388", yemrüş- "bir şeyi sökmeye yardım etmek 389", yetrüş- "bir şeyleri ulaştırmada birbirine yardım etmek 389", yığış- "yağmada yardımcı olmak 380", yıkış- "yıkma yardım etmek 380", yırtış- "bir şey yırtmada yardım etmek 388", yoğuş- "silmede yardım etmek 379", yugruş- "yoğurmada yardım etmek 389".

DLT'de günümüz dil bilgisi anlayışına benzer bir birliktelik ifade eden işteş çatılı fiiller şunlardır: açış- "birbirini eksitmek 92, açlış- "beraber açılmak 111", akış- "akmaya başlamak 94", arkaş- "sırt sırta vererek yük taşımak 110", emleş- "birlikte tedavi olmak 112", erüş- "birlikte erimek 94", ewiş- "(halk) işte acele etmek 94", ıglaş- "ağlaşmak 111", igleş- "toplu hâlde hasta olmak 112", itliş- "birlikte itilmek 111", kaçış- "kaçışmak 258", kalış- "zıplaşmak 263", karwaş- "bir nesneyi el yordamıyla birlikte aramak 297", kasnaş- "titreşmek 297", kewşeş- "birbirine bakarak geviş getirmek 342", kuruş- "birbirini etkilemeyle tamamen kurumak 260", külüş- "gülüşmek 264", müneş- "beraber binmek 513", okraş- "hafifçe kişnemek 110", sanrış- "birlikte saçmalamak 295", sayraş- "ötüşmek 431", sıxtaş- "ağlaşmak 294", sikiş- "sikişmek 263", suçuş- "zıplaşmak 258", talpış- "kanat çırpışmak 292", tançış- "kokuşmak 295", tepreş- "birlikte hareket etmek 291", tıkış- "bir evde kalabalıklaşmak 262", ukuş- "(birden fazla kişi) anlamak 94", uluş- "birlikte ulumak 95", unaş- "(birden fazla kişi) razı olmak 95", ürpeş- "birlikte ürpermek 108", yalgaş- "bir şeyleri birlikte yalamak 389", yatgaş- "çiftleşmek 389", yilpiş- "birbirini çekmek 388", yüğrüş- "koşuşmak 389".

DLT'de bazı fiillerin işteşlik eki aldığı hâlde, Türkiye Türkçesinde biçimsel olarak işteş çatı karşılıkları yoktur. Cümle içinde kullanılırken bu fiillerin özne sayısı birden fazladır. Bugün Türkiye Türkçesinde işteş karşılıkları bulunmayan bu fiillerin çoğul öznelere sahip olması 11. yüzyılda işteş çatı özelliği gösterdiklerinin kanıtıdır: agrış- "acı

çekmek 110 / sızlanmak, ağrısmak DLT I: 235", artaş- "birbirinden görerek bozulmak 108", arwaş- "mırıldanmak 110 / birlikte büyü duası söylemek DLT I: 283", barış- "birbirine gitmek 259", kıkırış- "birlikte şamata etmek 296", kökreş- "(bulutlar) gürlmek 297", kutruş- "birlikte oynayıp coşmak 296", örtüş- "örtmek için birleşmek 108", semriş- "birlikte semirmek 294", tañlaş- "şaşırmak 512", tapraş- "(yalnız deve için) zıplaşmak 296", tireş- "tartışmak, çekişmek 259", udlaş- "birbirinin ardı sıra gitmek 111".

Kâşgarlı Mahmud işteşlik eki alan bazı fiillerin "yarışma ve yardım" anlamlarının ikisini de karşıladığını ifade etmiştir. Bu nitelikteki fiillerin %65,8'inde önce yardım etmek; %18, 4'ünde önce yarış; %15,8'inde ise bağlama göre her iki anlamın da olabileceğini söylemiştir: arkaş- "yük taşımakta yardımcı olmak 110", asış- "asmakta yardım etmek 93", bezeş- "bezemekte yardım etmek 260", bitiş- "yazmada yardım etmek 257", bogruş- "kesmede yardım etmek 291", böğüş- "önünü kesip toplamada yardımcı olmak 262", buzuş- "yıkmakta yardım etmek 260", bürüş- "(şalvar belini, torba ağzını vb.) büzmede yardım etmek 259", çakış- "çakmada yardım etmek 262", çekiş- "noktaları koymada yardım etmek 263", eğiş- "eğmekte yardım etmek 94", ekiş- "ekin ekmekte yardım etmek 94", elgeş- "bir şey elemekte yardım etmek 111", irkiş- "toplamada yardım etmek 111", kadış- "dikmede yardımcı olmak 258", katış- "katmada yardım etmek 257", kazış- "kazmada yardım etmek 260", keriş- "germede yardım etmek 260", kertiş- "bir şeyleri kertmede yardım etmek 297", kesiş- "kesmede yardım etmek 261", kidiş- "dikmede yardımcı olmak 258", kılış- "işte yardım etmek 263", kırış- "kazırmakta yardım etmek 260", köpüş- "elbiseyi kabartarak dikmede yardım etmek 257", küriş- "küremede yardım etmek 260", öğüş- "bir şeyleri öğütmekte yardım etmek 94", öprüş- "içmekte yardım etmek 109", örüş- "örmekte yardım etmek 93", ötrüş- "örtmede yardım etmek 109", saçış- "saçmakta yardım etmek 258", sarış- "herhangi bir şeyi sarmada yardım etmek 259", satış- "satmada yardım etmek 257", sıkış- "sıkımda yardımcı olmak 262", sokuş- "(tuz vb.) dövmede yardım etmek 262", söküş- "sökmede yardımcı olmak 263", suwaş- "bir şeyleri sıvamada yardım etmek 261", teriş- "dermede yardımcı olmak 259", tiliş- "dilmede yardım etmek 263", titiş- "yün ditmede yardım etmek 257", töküş- "(tahıl vb.) dövmede yardım etmek 262", törpüş- "törpülemekte yardım etmek 291", türüş- "dürmede yardımcı olmak 259", tütüş- "yakalamakta yardım etmek 257", tüzeş- "düzlemekte yardım etmek 260", uwuş- "ufalamakta yardım etmek 94", üzüş- "koparmakta yardım etmek 93", yamaş- "yamalamada yardımcı olmak 381", yazış- "dügümü çözmede yardım etmek 380", yonuş- "yontmada birbirine yardımcı olmak 381", yüdüş- "taşımada birbirine yardım etmek 379".

alkaş- "övmede yarışmak 110", bıçış- "odun kesmede yarışmak 258", çıkış- "çıkımda yarışmak 262", egriş- "ip eğirmede yarışmak 110", karmaş- "(mal) yağmalamada yarışmak 297", küçeş- "mal gasp etmekte yarışmak 258", okış- "kitap okumakta yarışmak 94", ozuş- "yarışmak 93", sağış- "süt sağmada yarışmak 261", teliş- "delmekte yarışmak 263", tiziş- "dizmede yarışmak 260", töğüş- "(tuz vb.) dövmede yarışmak 262", tügüş- "dügümlemekte yarışmak 262", tüwiş- "dizmede yarışmak 261".

artış- "heybeyi hayvanın üstüne atmakta yardımlaşmak veya yarışmak 109", çermeş- "bir şeylerin püskülünü sarmada yarışmak veya yardımlaşmak 293", çık(a)rış- "bir şeyi çıkarmada yarışmak veya yardımlaşmak 293", eşiş- "akıtmada yardım etmek veya yarışmak 93", ırğaş- "ağacı karşılıklı veya birlikte sallamak 479", kunuş- "birbirinden bir şey çalmak bu konuda yarış veya yardım etmek 264", ogruş- "koparılıp ayrılmasında yardım etmek veya yarışmak 110", oyuş- "bir şeyi oymakta yarışmak 120", sarlaş- "bir şeyi sarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295", sıtgaş- "kollarını yenlerinden sıvamak 295 /

sığamakta yardım veya yarış etmek DLT II: 246)", suçluş- "birşeyi bir yerden çıkarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295", ürüş- "üflemede yardım etmek veya yarışmak 93".

DLT'de işteşlik eki aldığı hâlde, ekin işlev kaybına uğradığı bazı fiiller mevcuttur. İşteşlik ekinin işlev kaybına uğradığı fiil sayısı diğer çatı eklerine oranla daha fazladır:

adış- "büyük adımlarla yürümek, apışmak 92", adış- "uçları birbirinden ayrılmak 92", amuş- "başını eğip susmak 95", kēneş- "danışmak 511", keriş- "dalaşmak 265" orlaş- "bağırıp çağırarak 111", tatlaş- "Farsça konuşmak, anlaşılmaz konuşmak 292", tönüş- "başını eğmek 511", uğış- "(ayakları) uyuşmak 93", ulaş- "ulaşmak 95", üzlüş- "kopmak, ayrılmak 111", yağlış- "yayılmak 389".

DLT'de işteşlik eki aldığı hâlde, ekin işlev kaybına uğradığı bazı fiiller kendi kendine oluş bildirmektedir: buruş- "buruşmak 259", erüş- "kendi kendine erimek 93", isiş- "ısınmak 93", opraş- "eskimeye, yıpranmaya başlamak 109", öliš- "ıslanmak 95", uğış- "mayalanmak 93".

DLT'de ettirgenlik ekinden sonra işteş çatı ekinin geldiği örnekler de vardır. DLT'de /-(U)r-/ , /-(Ut-) ve /-gUr-/ eklerinden sonra işteşlik eki getirilmiştir. Bu fiillerde işteşlik eki kendini aktif olarak göstermektedir. DLT'de işteşlik eki bazı örneklerde /-(U)r/ ettirgenlik ekinden sonra kullanılmıştır:

bütrüş- "karşılıklı sorgulaşmak ve ispatlaşmak 291", çıkarış- "ortaya çıkarmada yarışmak veya yardımlaşmak 293", çewrüş- "(ok) çevirmede yarışmak 293", içrüş- "içirmede yardımcı olmak veya yarışmak 109", egriş- "ip eğirmede yardımlaşmak veya yarışmak 110", kaçrüş- "birlikte kaçmak, birbirini kovalamak 296", kağrış- "bükmede yarış etmek, birbirine karşılık vermek 296", kayırış- "boyun kırmada yarışmak 431", keçrüş- "sudan geçirmede yardım etmek 298", keğriş- "(eti) uzun dilimlere ayırmada yardım etmek 297", keçrüş- "birbirinin elbisesini giydirmek 297", kısruş- "(üzengi kayışı) kısmada yardım etmek 296", kopruş- "kaldırmada uçurmada yardım etmek 296", koturuş- "bir şeyi boşaltmada yardımcı olmak 296, kötrüş- "bir şeyleri kaldırmada yardım etmek 297", öçrüş- "yatıştırmada, söndürmede yardımcı olmak 109", öprüş- "içmekte yardım etmek 109", ötrüş- "örtmede yardım etmek 109", tatrüş- "birbirine bir şeyleri tattırmak 296", uçruş- "uçurmada yardım etmek 109", yapruş- "yer düzeltmede yardımcı olmak 388", yetrüş- "bir şeyleri ulaştırmada birbirine yardım etmek 389".

Bu örneklerden sadece *tatrüş-* fiilinde ettirgen çatı anlamı ağır basar, diğerlerinde ise ettirgenlik eki işlev kaybına uğramıştır: egriş- "kuşatmada yardımcı olmak 110" ewriş- "geri getirmede yardımcı olmak 110", sanrış- "birlikte saçmalamak 295", tatrüş- "birbirine bir şeyleri tattırmak 296".

DLT'de işteşlik eki bazı örneklerde /-(I)t-/ ettirgenlik ekinden sonra kullanılmıştır: arıtış- "temizlemede yardımcı olmak 333", ertiş- "geçmekte yarışmak 108", kayıtış- "birbirinin ardından gitmek 431", tepretiş- "hareket ettirmede, sallamada yardım etmek veya yarışmak", yortuş- "at sürmede yarışmak 388". Ödgürüş- "geçirtirmede yardımlaşmak veya yarışmak 109", toğguruş- "karın doyurmada yarışmak 291".

DLT'de /+lA-/ ve /-ş-/ ekinin birleşip tek ek gibi işlem gördüğü fiiller mevcuttur. Bunların bazıları oluş fiili özelliği gösterirken bazıları işteşlik anlamını korumaktadır. Kâşgarlı Mahmud, işteşlik eki hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.¹⁵

¹⁵ Bu dört kola ayrılır. Birincisi: *İşte yardımlaşma anlamına gelir. Örnek: Ol maña tön tikişdi "o bana elbiseyi dikmede yardım etti." Ol maña bitig bitişdi " o bana kitap yazmada yardım etti." İkincisi: Bir işte yarışma anlamına gelir. O işte hangisinin daha maharetli olduğu, daha ezici güce sahip, daha güçlü ve daha iyi yol*

DLT’de izah edilen /+IA-ş-/ ekli kullanımlardan yardımlaşma anlamı taşıyan fiiller: emleş- “birlikte tedavi olmak 112”, igleş- “toplu hâlde hasta olmak 112”, taşlaş- şaşırarak 512 birliktelik; bekleş- “bir şeyi kapamakta yardım etmek 291”, bekleş- “bir şeyi korumada yardım etmek 291”, ekleş- “ayakla çiğnemekte birbirine yardım etmek 112”, sarlaş- “bir şeyi sarmada yardımlaşmak veya yarışmak 295”, yamlaş- “süpürmede yardım etmek 390”.

/+IA-ş-/ eki alarak karşılıklılık anlamı kazanan fiiller şunlardır: bekleş- “sözleşmek 291”, edleş- “birbirinin gizli tarafını araştırmak 111”, etleş- “çetin bir şekilde savaşmak 111”, imleş- “karşılıklı birbirini işaret etmek 112”, kızleş- “birbirinden bir şeyleri gizlemek 298”, konuklaş- “birbirine misafir gitmek 308”, közleş- “birbirine bakmak 298”, saçlaş- “birbirinin saçını çekiştirmek 295”, saklaş- “birbirini korumak 295”, salımlaş- “kavga etmek 308”, satıglaş- “karşılıklı satmak 484”, sawlaş- “karşılıklı atasözü söylemek 295”, sözleş- “konuşmak 295”, teğleş- “bir şey bir şeyle denkleşmek 510”, udlaş- “birbirinin ardı sıra gitmek 111”, üpleş- “birbirinin mallarına hücum etmek 111”, yıdlaş- “koklaşmak 389”, yıplaş- “karşılıklı birbirinin kılını almak 389”. Bu dört fiilde ise yarışma anlamı vardır: erleş- “erkeklikte yarışmak 111”, işleş- “işte yarışmak 111”, kezleş- “(ok) gezlemede yarışmak 298”, tınlaş- “dinlemede yarışmak 512”.

Karşılıklılık anlamının başka bir yönünü gösteren *bahis* ve *ortaya koyma* ile ilgili fiiller şunlardır: altunlaş- “altın ödül koyarak bahse girmek 265”, atlaş- “at ortaya koyarak bahse girmek, atı ödül koyarak yarış etmek DLT IV: 50”, ewleş- “oyun oynarken evini ortaya 112”, kızlaş- “bir yarışta ortaya cariye koymak 297”, kökürçkünleş- “güvercini ödül koyarak yarışa girmek DLT II: 226”, yarıklılaş- “zırh ödül koyarak bahse girmek DLT II: 258”, tawışganlaş- “tavşanına yarışmak 298”, ümleş- “karşılıklı olarak paltosunu ortaya koymak 112” (Bozkaplan 2007: 117).

5. Dönüslü Fiiller

Öznenin yaptığı işin özneye döndüğü fiillerdir. Bu fiillerin kullanıldığı cümlelerde özne işi yapan ve yaptığı işten etkilenendir. Dönüslü çatılı fiiller genellikle nesne alamaz, ancak sınırlı sayıdaki fiil nesne alabilmektedir: *Bavulu yüklendim* (Banguoğlu 2007: 415; Eker 2013: 283). Ergin, /-(I)n-/ ekinin asıl vazifesinin failin kendisine tesir eden, *failin üzerine döneni* karşılamak olduğunu söyler. Ayrıca hareket fail üzerine döndüğü için dönüslü fiillerin *kendi kendine olma ve yapma* da ifade ettiklerini belirtir (1999: 202). Bu sebeple kendi kendine gerçekleşen ve oluş bildiren *tıkan-* gibi fiilleri dönüslü çatı olarak nitelendirir. Delice; *çözül-* fiilini örnek göstererek, bu tabanın “Yolda yürürken ayakkabısının bağları çözüldü.” örnek cümlesinde artık bir oluş fiiline dönüştüğünü belirtir (2009: 424). Edilgenlik ve dönüslülük çatı eklerinin bu yönde kullanımı araştırmaları ayrılığa düşürmüştür. Eker’e göre, dönüslü ve edilgenlik çatıları arasında kimi fiillerde bir karışma vardır. Ona göre; “*küreklere asıldı, süt kesildi, üzüldü, kapı (kendi kendine) açıldı, olduğu yere yıkıldı*” örneklerinde edilgen işlev yerine dönüslü işlevden söz

gösterici olduğu ortaya çıksın diye. Örnek: Ol benim birle çalışdı "o benim ile güreşti ki hangimizin daha güçlü ve yere çalıcı olduğu görünsün". Ol benim birle yâ kuruştı "hangimizin yay kurmada daha güçlü olduğu ortaya çıksın diye o benimle yay kurmada yarıştı. Yardım ile yarış arasında fark şudur: "Benim için" anlamında maña kelimesini söylersen yardım anlamı çıkar. (326) "Benimle birlikte" anlamında benim birle kelimelerini eklersen yarış anlamı çıkar. Üçüncüsü: İsimlere lâm ve şın eklenirse o isim, kumarda, yarışta ve atışta ortaya konan şeyin adı olur. Örnek: Oyna.dım atlaşu "ortaya atı koyarak (atına) oynadım"; Oyna.dım altunlaşu "ortaya altın koyarak (altınına) oynadım." Nunda bir çeşit yarışma da vardır. Dördüncüsü: Fiilin kendi anlamında olmasıdır. Bunda, bu (geçen) anlamlardan hiçbiri aranmaz. Örnek: Kemişdi nêjin "nesneyi attı; ol anıj birle kerişdi "o, onunla dalaştı." (Ercilasun vd. 2014: 265).

edilebilir (2013: 284). Ediskun ise bu fiillerde gizli bir edilgenliğin sezildiğini belirtir (1992: 222).

Bazı dillerde dönüşlülük insanların kendisine yöneltebildiği ve kendisi için olumlu etki yapan fiillerle gerçekleştirilmektedir. Yani dönüşlülük eki her fiile gelememektedir. Bu görüş bir yönüyle doğru olmakla birlikte olumsuzluk teşkil eden dönüşlü fiiller de vardır. Mesela **döv-ün-** özne için olumsuz bir etkidir. Grunina; *ıç-*, *yut-* gibi fizyolojik durumlar; *yağ-*, *es-*, *kuzula-* gibi doğa olayları; *çürü-*, *kuru-* gibi nesnenin iç durumundaki değişimi bildiren fiiller; *yayla-*, *güzle-* gibi çok somut eylemleri ifade eden fiillerin ettirgen eki hâriç diğer çatı eklerini alamadığını bildirir (1997: 203-204). Bu görüş günümüz Türkçesine uygun olmakla birlikte DLT'deki fiil örnekleriyle uyuşmamaktadır.

Dönüşlülük eki /-(I)n-/ eylem gövdesine en yakın çatı ekidir, diğer çatı eklerinden önce gelir (König 1983: 123; Ergin 1999: 202). Kononov /-(I)n-/ ekinin kaynağında "n" iyelik zamirinin olduğunu düşünür. "n" iyeliğinin ise ul / ol zamirinin iyelik biçiminden geliştiğini söyler. /-(I)l-/ ve /-(I)n-/ eklerinin birbirinin yerine kullanılması bazı araştırmacıları bu eklerin aynı kökten gelebileceğini de düşündürmüştür (Kononov 1957: 375; König 1983: 120-122).

Dönüşlü fiiller kendi içinde anlam inceliklerine sahiptir. Bazı dönüşlü fiiller hareketin özneyi doğrudan etkilediğini bildirirler. Bu fiiller genellikle geçişli fiillere dönüşlülük eki getirilerek oluşturulurlar: *yıka-n-* (*kendini yıkamak*), *dövü-n-* (*kendini dövmek*), *soyu-n-* (*kendini soyamak*). Geçişsiz ve duygu fiilleri üzerine dönüşlülük eki getirilerek oluşturulan fiiller, dışardan bir etki sayesinde oluşur. Bu fiillerde kendi kendinelik ve süreklilik ağır basar, öznenin yaptığı işten birinci örnektekiler kadar etkilenmediği görülür: *mırıl-da-n-* (*kendi kendine mırıldan-*), *söyle-n-* (*kendi kendine söylemek*), *sev-in-* (*kendi kendine sevinmek*). Bazı fiiller dönüşlülük eki alarak öznenin kendisi için bir eylemi gerçekleştirdiği anlamını verir: *dikin-* (*kendisi için / kendine dikmek*), *kaçın-* (*kendisi için kaçmak*) (König 1983: 117).

DLT'de dönüşlü çatı, çok daha geniş bir anlam zenginliği sergilemektedir. Dönüşlü çatının fiille kattığı anlamların bir bölümü günümüzde ya kaybolmuş ya da çok az örnekle yaşamaktadır. Kâşgarlı /-(I)n-/ ekinin fiile kattığı çatı anlamları DLT'de birkaç bölümlerde anlatılır.¹⁶ Kâşgarlı'nın bildirdiği dönüşlü çatı şekli temelde ikidir: 1. Bir eylemi gerçekten yapmadığı hâlde yapmış görünmek, 2. Bir eylemin tek başına yapıldığını bildirmek. DLT'de izah edilen /-(I)n-/ dönüşlülük ekinin fiile kazandırdığı bu temel anlamlarda nüanslar da mevcuttur. Örnek kelimeler incelendiğinde *yapmış görünmek* belirten fiillerin bazılarının "... saymak, ... gibi olmak" şeklinde aktarıldığı görülecektir. Temelde bu iki anlamda da "gerçekten yapmadığı hâlde yapmış görünmek" vardır. DLT'de dönüşlülük eki alan bazı fiiller ise "... sahibi olmak, ...üstlenmek" anlamlarını taşımaktadır. Bu fiillerde ise "bir eylemin tek başına yapıldığı" sezilenmektedir.

DLT'de **411** fiil yukarıda saydığımız dönüşlülük anlamlarıyla verilmiştir. Bu sayı diğer çatı türlerine göre daha çoktur, ancak dönüşlü fiillerin sadece **%24,6**'sı bazı ses

¹⁶ Birincisi: Failin, başkasından yardım almaksızın başlı başına bir işi işlemesi anlamıdır... ol ewge barındı = o, eve gerçekten gitmediği hâlde gider göründü", ol aş tadındı = o, hakikatte tatmadığı halde aş tatar gibi göründü" ... İkincisi: Failin bir işi, başkalarının yardımına kalmadan, tek başına yapmasıdır: er alımın alındı = adam alacağını kendi başına aldı", ol tarıg tarındı =n o kendisi için, kendi başına tohum ekti" gibi. Bu anlamda olduğu zaman cümlede "öz" kelimesi gelir... Fiil hakikaten yapılmayıp da yapılır gibi görüldüğü zaman "öz" kelimesi söylenmez. ... Üçüncüsü: lâm bölümüyle nûn bölümünün birleşmesi ve nûn'un lâm'dan çevrilmiş olmasıdır. ...nûn burada meçhul fiilin belgesi olmuştur. Dördüncüsü: Başlı başına bir kelime olup yukarıdaki manalardan hiçbir şey bildirmeyerek nûn gelmezden evvelki hal ne ise o manayı veren şekildir. Nun ile yapılan bazı fiiller de bu anlamdadır (DLT-II 158-160; Ercilasun vd. 2014: 98).

değişiklikleriyle Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir. Bunda, dönüşlü çatıdaki iki temel anlamdan *yapar görünmek* anlamının günümüzde kaybolması ve alt varyanlatlardan “... saymak” ve “...üstlenmek” yapılarının kullanımdan düşmüş olması etkilidir. DLT’de geçen ve Türkiye Türkçesinde doğrudan veya bazı ses değişimleriyle kullanılan dönüşlü fiiller anlamsal bir gruplandırmaya tabi tutulduğunda *kendi kendine oluş* anlamı taşıyan fiillerin çok olduğu görülecektir. Kendiliğinden oluş bildiren fiillerin dönüşlü çatıda değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusunda bir birliklik olmamakla birlikte, bizce /-(I)n-/ çatı eki getirilen ve kendi kendine oluş belirten fiiller dönüşlü çatı içinde değerlendirilmelidir. Çünkü her oluş kendi içinde bir devinim taşımaktadır. Dönüşlü ve edilgen çatılı fiillerin kesiştiği nokta da burasıdır. Bu fiiller bağlama göre farklı anlamlar taşıdığından kesin bir anlamsal ayırım yapmak güçtür. Ancak DLT’de yaşayan fiilleri şu gruplar hâlinde sınıflandırmak mümkündür:

a) Kendisi için yapma bildirenler

avlan- “kendisi için avlanmak 131”, bağlan- “kendisi için bir şey bağlamak 302”, bakın- “bakıp tedbir almak 273”, başmaklan- “ayakkabı giyinmek 313”, kaçın- “kaçınır görünmek 277”, kazın- “kendisine kuyu kazmak 277”, körün- “birine görünmek 278”, közün- “görünmek 278”, öğren- “öğrenmek 115”, sakın- “sakınmak 277”, saklan- “korunmak, çekinmek 305”, sarın- “sarılığını sarmak, yaşmaklanmak, işe sarılmak 276”, sığın- “sığınmak 276”, sürün- “sürtünerek kendini kaşımak 276”, tapın- “tapınmak 272”, tiren- “dayanmak, direnmek 274”, yaran- “göze girmeye çalışmak, yaranmak 382”.

b) Bir şey sahibi olmak

Bu yapı günümüz Türkçesinde sınırlı sayıdaki fiilde kullanılır. İsimlere getirilen/+IA-n-/ ekiyle oluşturulur:

ağaklan- “ayak sahibi olmak 129”, ağgırlan- “(kısrak) aygıra sahip olmak 136”, arkan- “kendine arka edinmek 130”, azuklan- “azık sahibi olmak 129”, balıklan- “balıklanmak 310”, bıçeklen- “bıçak sahibi olmak 310”, çağırlan- “meyve suyu sahibi olmak 311”, eşgeklen- “eşek sahibi olmak 138”, eteklen- “eteği olmak 129”, kanatlan- “kanatlanmak 311”, kaşuklan- “kaşıklanmak, kaşık sahibi olmak 311”, kılıçlan- “kılıçlanmak 311”, kımızlan- “kımızlanmak 311”, oçuklan- “ocak sahibi olmak 129”, öküzlen- “öküz sahibi olmak 129”.

c) Kendine yönelik bir eylem yapmak

arın- “temizlenmek 99”, bezen- “süslenmek 273”, bürün- “bürünmek 273”, çalın- “kendini yere çalmak 276”, ewrül- “yüzünü dönmek 114”, keril- “gerinmek 272”, kurşan- “kuşanmak 306”, sarlan- “sarınmak, sarılmak 305”, sıdırlı- “sıyrılmak 300”, taran- “taranmak 274”, tayan- “dayanmak, yaslanmak 429”, tepren- “hareket etmek 303”, tulumlan- “silah kuşanmak 310”, yalwan- “kendi dudaklarını yalamak 391”, yırtın- “yırtınmak 391”. Bu örneklerden taran- fiili cümle içinde kullanılırken ayrıca nesne almıştır: *ura.gut başın sukundi kadın yıkandı. Bu Uç lehçesidir 277*. Bu cümle dönüşlü fiillerde nesne söylenmemesi kuralının istisnai örneklerindendir (Grunina 2000: 200).

d) Kendi kendine gerçekleşme bildirenler

Bu fiiller; canlı varlıkların davranış ve tutumları, doğa olaylarında kendiliğinden oluş, istem dışılık; psikolojik durumlar ve duygulara yönelik fiiller şeklinde sınıflandırılabilir.

Canlı varlıkların davranış ve tutumları: arkuklan- “bir işte inatlaşıp direnmek”, erin- “erinmek, tembellik göstermek 99”, kağgulan- “kaygılanmak 433”, kızgutlan- “bedelini ödedikten sonra işten imtina etmek 313”, korlan- “acınmak, zarar saymak 306”, oğun- “uyanmak 98,” öğün- “övünmek 99”, ötgün- “öykünmek 116”, salın- “salınmak 277”,

tawran- "yürümede acele eder gibi görünmek 303", tıkın- "sinirli bir şekilde yemek yemek 275", turkıgılan- "işten imtina etmek, utanmak 313".

Doğa olaylarında kendiliğinden oluş, istem dışılık: açıl- "açılmak 96", adıl- "ayılmak 96", adrıl- "ayrılmak 113", armutlan- "armutlanmak 136", artuçlan- "ardıçlanmak 136", ayrış- "birbirinden ayrılmak 121", bognaklan- "küme küme olmak, kümelenmek 313", bulıtlan- "bulutlanmak 310", butaklan- "budaklanmak, kollara ayrılmak 310", çelpekle- "çapaklanmak 315", çiçeklen- "çiçeklenmek 311", çokmaklan- "halkalanmak 314", etlen- "tombullaşmak, etlenmek 116", içlen- "içi dolmak 116", isin- "ısınmak 99", işlan- "islenmek 131", kağızlan- "kabuklanmak 311", karlan- "karlanmak 432", kirlen- "kirlenmek, çapaklanmak 307", kurtul- "doğurmak 301", saçlan- "saçı çıkmak 305", söğütlen- "söğütlenmek 311", suvlan- "(meyve) sulanmak 305", tatıgılan- "tatılanmak 310", tiril- "dirilmek 269", tişlen- "dişleri çıkmak, dişleri bilenmek 304", tarmutlan- "kolara ayrılmak 312", tutun- "(ay) tutulmak 274", tügül- "dügümlenmek 270", uçlan- "uçları olmak 116", yağırılan- "yağırılanmak 393", yemişlen- "yemişlenmek 393", yığılan- "et vb. kendi kendine kokmak 392", yıgaçlan- "ağaçlanmak 393", yılgunlan- "ılgınlanmak 394", yumgaklan- "yuvarlanmak 394".

boşan- "bağından kurtulmak 273", bulgan- "(midesi) bulanmak, (su) bulanmak 302", çalpuşlan- "elleri yapış yapış olmak 313", kısıl- "sıkışmak, iki şey arasına bir şeyin kısıması 271", sıkış- "daracık yerde sıkışmak 262", silkin- "silkinmek, ürpermek 305", sürtün- "sürtünmek 305".

Psikolojik durumlar ve duygulara yönelik fiiller: awın- "avunmak 99", kağgulan- "kaygılanmak 433", sewün- "sevinmek 277", utan- "utan- 98", ürkül- "ürkölme 114", yüreklen- "yüreklenmek 393".

e) Gibi davranmak

ağgırılan- "aygır gibi hareket etmek 136", irkeklen- "erkeklik göstermek 138", kätü.nlan- "hatun elbisesiyle bezenmek 435".

DLT'de dönüşlü çatı /-(I)l-/, /-(I)n-/, /-(I)k-/, /-(I)ş-/, /-Ø-/ şekilleriyle yapılmıştır. Bazı fiillerde/-(I)n-/eki kendinden önce gelen /-gA-/, /+lA-/, /-(I)msI-/ ekleriyle birleşmiştir. DLT'de yer alan ve günümüz dönüşlü çatı kavramıyla örtüşen "yapar görünmek, saymak ve üstlenmek" anlamları dışındaki fiillerin /-(I)n-/ ekini alma oranı %71,9'dur. Bu fiiller şunlardır: açın- "ihşanda bulunmak 98", agrıkan- "ağrısından şikâyet etmek 136", agrın- "acı çekmek 115, alın- "alacağını kendisi olmak 99", alkın- "tükenmek, ölmek 115", anun- "hazırlanmak 100", arın- "temizlenmek 99,"artın- "kendi yükünü hayvanın üzerine koymak 114", atlan- "binmek 116", awın- "avunmak 99", aytın- "sormayı üstlenmek 121", bakın- "bakıp tedbir almak 273", barın- "(kan) boşanmak 273", bezen- "süslenmek 273", bilin- "suçunu itiraf etmek 274", boşan- "bağından kurtulmak 273, bürün- "bürünmek 273", çakın- "çakmak çakar görünmek 275", çalın- "kendini yere çalmak 276", çegin- "kendisi düğümlemek 276", çekin- "kendi başına noktalar koymak 275", egrin- "ip eğiriyormuş gibi yapmak 115", ekin- "kendisi için ekmek 99", elgen- "kendisi için un elemek 116", emgen- "yorulmak 116", emlen- "kendi kendini tedavi etmek 117", erin- "erinmek, tembellik göstermek 99", erlen- "evlenmek, er sahibi olmak 116", ersin- "kendini adam gibi göstermek 115", esin- "kendi kendine çekmek, uzatmak 99", esirgen- "hayıflanmak 128", ewdın- "kendisi için tane tane toplamak 115", ewlen- "mesken edinmek 117", eymen- "utanarak bir iş yapmaktan çekinmek 121", ırgan- "sarsılmak 115, ısrın- "sinirden dişlerini sıkmak 115", ıyın- "ıkmak 121", ıgen- "inatlaşmak 99", ıglen- "doğum ağrısı tutmak, hastalanmak 117", ilin- "takılmak 100", isin- "ısınmak 99", kartan- "kendi yarasını tedavi etmek 305", kazın- "kendisine kuyu

kazmak 277", kesin- "kendine kesmek 278", kısın- "idrarını tutmak, cimri davranmak 277", kısırkan- "harcamaktan kaçınmak 310", korkun- "korku hissetmek 306", kozan- "süslenmek 277", körün- "birine görünmek 278", köşün- "gölgeye sığınmak 278", közün- "görünmek 278", kurşan- "kuşanmak 306", kurtan- "kaşınmak 305", kurun- "kurulanmak 277", kuyun- "su koyma görevini üstüne almak 429", küjren- "huysuzlaşip kendi kendine bir şeyler söylemek 513", küwen- "övünmek 278", ođun- "uyanmak 98", olun- "kıvrılmak 100", oxsın- "pişman olmak 115", öglen- "dinlenmek 117", öğren- "öğrenmek 115", ögün- "övünmek 99", öjlen- "renklenmek 128", ötgün- "öykünmek 116", sakın- "sakınmak 277", salın- "salınmak 277", sarın- "sarığını sarmak, yaşmaklanmak, işe sarılmak 276", sewün- "sevinmek 277", sézin- "zanda bulunmak 276", sığın- "sığınmak 276", silkin- "silkinmek, ürpermek 305", sogun- "üşümeğ 276", sogun- "temizlenmek 276", sukun- "yılanmak 277", süçün- "konuşmanın tadına varmak 276", sürtün- "sürtünmek 305", sürün- "sürtünerek kendini kaşımak 276", talpın- "çırpınmak 303", tāmın- "kendisi için yağ damlatmak 275", taşın- "kendi başına başını bağlamak 511", tapın- "tapınmak 272", taran- "taranmak 274", tarın- "sıklılmak 274", tayan- "dayanmak, yaslanmak 429", tepren- "hareket etmek 303", tewin- "üzülüp pişmanlıktan elini ovmak 275", tıdın- "kaçınmak 304", tıkın- "sinirli bir şekilde yemek yemek 275", tiren- "dayanmak, direnmek 274", tirin- "kendisi için toplamak 274", tizin- "(incisini) dizmek 275", tokın- "kendisi için hayvanlar kesmek 275", torun- "zayıflamak, incelenmek 275", töşen- "kendi başına döşemek 275", turkın- "utanmak 303", tuşan- "(ayakları) dolanmak 275", türün- "kendi mektubunu dürmek 274", urun- "dövünmek 99", utrun- "mukavemet göstermek 115", üzlen- "yükselmek 117", üzlün- "kopmak 117", yaçan- "çekinmek 382", yalwan- "kendi dudaklarını yalamak 391", yaman- "kendi elbisesini yamamak 384", yapın- "örtünmek 382", yaran- "göze girmeye çalışmak, yaranmak 382", yazın- "kendi kendine çözmek 382", yelpin- "kendini yelpazelemek 391", yıdın- "et vb. kendi kendine kokmak 392", yığın- "kendisi için para biriktirmek 382", yörgeñ- "sarınmak 391", yuban- "kendini işten alıkoymak 382", yun- "yılanmak 378".

DLT'den Türkiye Türkçesine ulaşan dönüşlü çatılı fiillerin %10,8'i /-(I)l-/ eki alırken; %89,2'si /-(I)n-/ ekini almıştır. DLT'de /-(I)n-/ eki alan dönüşlü fiillerin %20,6'sında "kendini ... göstermek / ... ar görünmek" anlamı vardır. Bu dönüşlü çatı şekli günümüzde aktif olarak yaşamamaktadır, ancak *horozlan-* "kabadayı tavrı takınmak, çalım satmak" gibi mecaz anlam kazanmış fiillerde kendini hissettirmektedir. İsimlere gelen /+lA-n-/ eki, Türkiye Türkçesinde "gibi davranmak" anlamları verir. Bu anlam Kâşgarlı'nın "gerçekte öyle olmamak kendini öyle göstermek" izahına oldukça yakındır. DLT'de doğrudan fiil tabanlarına gelerek "kendini ... göstermek / ... ar görünmek" anlamları veren /-(I)n-/ ekli dönüşlü fiiller şunlardır: açın- "açar görünmek 98", atın- "atar görünmek 98", bıçın- "keser gibi görünmek 273", bitin- "yazar görünmek 273", itin- "sürünür görünmek 98", kaçın- "kaçınır görünmek 277", kapın- "çalışıyor gibi görünmek 277", katın- "katar gibi görünmek 277", keçün- "geçer görünmek 277", kırın- "nesneyi soyar görünmek 277", kirin- "girer görünmek 278", kömün- "gömer gibi görünmek 278", okın- "okur gibi görünmek 99", öpün- "içer görünmek 98", örtün- "örter görünmek 114", sağın- "sağar görünmek 276", satın- "satıyormuş gibi görünmek 276", seşin- "çözülür gibi olmak, kararsız kalmak 276", sökün- "söker görünmek 277", süsün- "bir şeye vurur görünmek 276", süzün- "süzüyor görünmek 276", tarın- "ekin eker görünmek 274", tartın- "(tahıl) götürür görünmek 303", tawran- "yürümede acele eder gibi görünmek 303", tezin- "kendini kaçır göstermek 275", todun- "doymuş gibi görünmek 274", togran- "kendisi için doğrar görünmek 303", tügün- "kendi başına düğümlemek, düğümlüyor görünmek 273", türtün- "kendine yağ sürünmek, sürünür görünmek 303", utan- "utanır görünmek 98",

yawaşlan- "kendini yumuşak göstermek 393", yemsin- "yer görünmek 391", yırtın- "yırtar görünmek 391", yonun- "yontar gibi görünmek 384", yumun- "gözünü yumar gibi yapmak 384".

Yukarıdaki fiiller dışında DLT'de /-(I)n-/ eki alan dönüşlü fiillerden tutun- "edinmek, sahibi olmak 274" anlamı taşımaktadır. Saçın- "su serpmeyi üstlenmek 276" ve sapın- "(iğneye) ip geçirmeyi üstlenmek 276" fiilleri ise "...yı üstlenme" anlamı taşır.

DLT'de /-(I)n-/ eki bazı fiillere *kendiliğinden gerçekleşme* anlamı kazandırmıştır. DLT'de bu anlam çoğunlukla /+IA-n-/ ekleriyle sağlanırken aşağıdaki örneklerde /-(I)n-/ ekinin doğrudan fiile geldiği görülür: bertin- "incinmek, burkulmak, bertilmek", küçen- "gücü azalmak", örten- "kendi kendine kızarmak", tutun- "(ay) tutulmak", tutun- "(ateş) tutuşmak".

DLT'de /-(I)n-/ dönüşlülük eki en çok /+IA-/ isimden fiil yapma ekinden sonra getirilmiştir. 191 fiilde kullanılan /+IA-n-/ yapısı fiile "*gibi olmak, saymak, sahibi olmak, görünmek*" anlamları vermiştir. Bu fiillerin bazıları oluş ve durum anlamları da kazanmıştır. "*Sahibi olmak*" anlamı veren fiil sayısı bunlar içinde en çok örneklendirilendir. /+IA-n-/ ekinin yaygın kullanımı zamanla bu ekin fiilden isim eki olarak algılanmasına sebep olmuş ve ekin kattığı **sahip olmak** anlamında zayıflama olmuştur: Kir+le-n- (kir sahibi olmak) > kir+len- (kirli olmak). Güzel+le-n- (güzellik sahibi olmak) > güzel+le-n- (güzel olmak). Ekteki dönüşlülük anlamı zamanla o kadar azalmıştır ki bu ekin görevini /-IA-ş/ da karşılamaya başlamıştır (Grunina 2000: 207). DLT'de /-IA-n-/ dönüşlülük ekini alarak *sahip olmak* anlamı taşıyan fiiller şunlardır: ağaklan- "ayak sahibi olmak 129", ağgırlan- "(kısırak) aygıra sahip olmak 136", arkan- "kendine arka edinmek 130", armutlan- "armutlanmak 136", artuçlan- "ardıçlanmak 136" atanlan- "iğdiş deve sahibi olmak 130", azuklan- "azık sahibi olmak 129", egetlen- "hizmetçi sahibi olmak 129", enüklen- "yavrulamak 130", eşgeklen- "eşek sahibi olmak 138", eşçilen- "tencere sahibi olmak 129", eteklen- "eteği olmak 129", etüklen- "kısa çizmesi olmak 129", içmeklen- "kuzu kürkü giymek 137", oçuklan- "ocak sahibi olmak 129", ordu.lan- "kendine şehir edinmek 130", öküzlen- "öküz sahibi olmak 129", örgüçlen- "saç örgüsü olmak 136", uğmaklan- "uşakları olmak 137", üjmelen- "dutlanmak 130", üzümlen- "üzümlenmek 130".

DLT'de /+IA-n-/ eki alarak "*...gibi olmak, gibi davranmak*", "*benzemek*" anlamları kazanan fiiller şunlardır: ağgırlan- "aygır gibi hareket etmek 136", oguzlan- "Oguz elbisesi giymek 129", ugraklan- "Uğrak kılığına girmek 137". Bir şeyi "*... saymak, bulmak*" anlamı veren /-IA-n-/ ekli fiil örnekleri ise şunlardır: ağırlan- "pahalı bulmak 129", ağruklan- "bir işi ağır saymak 137", eğizlen- "yüksek bir engel olarak görmek 129", emgeklen- "zahmetli kabul etmek 138", uçuzlan- "ucuz bulmak 129", soguklan- "soğuk saymak 311", yumşaklan- "yaltaklanmak 394".

DLT'de /+IA-n-/ ekleriyle *kendiliğinden / kendi kendine olma* anlamı bildiren fiiller de vardır: amuklan- "kelliği artmak 137", arıklan- "arklar oluşturmak 129", enüçlen- "katarakt inmek 129", etmeklen- "ekmeği çoğalmak, zenginleşmek 137", isizlen- "huysuzlaşmak 129", oğuşlan- "grup hâline gelmek 129", ötlan- "alevlenmek 131", uruglan- "taneleri oluşmak 129", üğürlen- "sürü hâli gelmek 129".

DLT'de /-(I)n-/ dönüşlülük eki /-gA-/ ekinden sonra gelmiş ve dönüşlülük anlamı vermiştir: bulgan- "midesi bulanmak, su bulanmak 302", kargan- "kendine lanet etmek 306", sıtgan- "(kollarını) sıvamak 305", tolgan- "hastalanmak, dizanteriye yakalanmak, bir ağrı yüzünden kıvranmak 303".

DLT'de /-(I)l-/ eki alan dönüşlü fiiller, dönüşlü fiil anlamı taşıyanların %8, 5 oranındadır. Bu fiillerden irkil- "toplanmak 114", uğril- "sallanmak 114" gibi bazı fiiller bağlama göre edilgen veya dönüşlü olarak kullanılmaktadır: amrul "sakinleşmek, durulmak 114", açıl- "açılmak 96", adrıl- "ayrılmak 113", böğül- "birikip çoğalmak, toplanmak 270", çöjül- "gerilmek 270", eril- "sarsılmak 97", ewrül- "yüzünü dönmek 114", i.ril- "eksilmeye başlamak 121", irkil- "toplanmak 114", işil- "maharet kazanmak 98", itil- "serpilmek 96", iysil- "eksilmek 121", keril- "gerinmek 272", kısıl- "sıkışmak, iki şey arasına bir şeyin kısıması 271", koyul- "katlaşmak 429", kurtul- "doğurmak 301", kutul- "kurtulmak 267", mayıl- "bozulmak 429", örtül- "örtülmek 113", ötel- "yorulup zahmet çekmek 96", özel- "aciz kalmak 97", sıdrıl- "sıyrılmak 300", sışıl- "şişkinlikten dolayı yerine sığmama 268", tétel- "zekileşmek 267", tınıl- "rahata kavuşulmak 270" tıtıl- "pişmekten dağılmak 267", tiril- "dirilmek 269", tügül- "düğümlenmek 270", uyal- "utanmak, çekinmek 121", uğril- "sallanmak 114", ürkül- "ürkülme 114", ürül- "öfkesinden şişmek 97", yaprul- "yıpranmak 390", yıgrıl- "büzülmek 391", yitil- "(asker) katılmak 381".

DLT'de /-(I)k-/ edilgenlik ekinin dönüşlülük anlamı kattığı fiiller de vardır. Dönüşlülük eki /-(I)k-/ bazen fiil köküyle kaynaşarak ayırt edilememektedir: çawık- "ünlenmek DLT II: 117", tatık- "Fars huyuyla huylanmak 265", tatık- "paslanmak 265", tunçuk- "tıkanmak, nefes alamayacak duruma gelmek 299", tuysuk- "duyar gibi olmak DLT III: 195".¹⁷

DLT'de /-(I)ş-/ eki alan şu fiiller dönüşlülük anlamı taşımaktadır. İşteş çatı eki olan /-(I)ş-/ ekinin dönüşlülük anlamı verdiği yapılar günümüzde de mevcuttur. Türkiye Türkçesinde *dola-ş*, *tut-u-ş*, *güzelle-ş* fiilleri işteş değil kendiliğinden oluşu gösteren fiillerdir (Korkmaz 1999: 162). DLT'deki /-(I)ş-/ eki alan aklış- "toplanmak 112", awlaş- "bir şey üzerine yığılmak 111", emriş- "kaşınmak 110", sıkış- "daracık yerde sıkışmak 262", tireş- "direnmek 259", üglüş- "yığılmak 112", yuwluş- yuvarlanmak 390" fiilleri dönüşlülük anlamı taşımaktadır. /-(I)ş-/ eki alan ayrış- "ayrılmak 121", buruş- "buruşmak 259", koyuluş- "koyulaşmak 431", kuyuluş- "dökülmek 431" fiillerinde ise kendiliğinden olma anlamı ağır basmaktadır.

Sonuç

DLT'de etken / yalın çatı dışında örneklendirilen çatı türlerinin oransal dağılımı şu şekildedir:

edilgen	286	%17,7
ettirgen	260	%16,1
oldurgan	320	%19,8
işteş	337	%20,9
dönüşlü	411	%25,5

¹⁷ Bu fiilde /-sIk-/ edilgen eki Kâşgarlı'nın sıkça kullandığı "...gibi olmak" şeklinde verilmiştir.

Tabloya göre en çok örneklendirilen çatı türleri, dönüşlü ve işteştir. Bu çatı türlerindeki fiillerin bazı ses hadiseleriyle veya doğrudan Türkiye Türkçesinde kullanım oranları aşağıdaki gibidir:

Edilgen	Ettirgen	Oldurgan	İşteş	Dönüşlü
%43	%45	%34	%13	%25

DLT'de edilgen ve ettirgen çatı türleri diğer çatı türlerine göre daha az örneklendirilmiştir ancak bu türlerin günümüz Türkçesine ulaşma oranları daha yüksektir. En düşük oran işteş fiillerdedir.

DLT'de örneklendirilen edilgen çatılı fiillerden Türkiye Türkçesine ulaşanların %11,4'ünde /-(I)n-/ eki kullanılmışken Türkiye Türkçesinde kullanımı görülmeyen edilgen fiillerin %32,7'si /-(I)n-/ edilgenlik ekini almıştır. Türkiye Türkçesinde /-(I)l-/ eki taşıyan edilgen yapıdaki fiiller daha çok rağbet görmüştür. DLT'de bulunan edilgen fiillerin %57'si bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır.

DLT'de /-(I)l-/ ekinin ünlüyle biten fiillere veya sonu /l/ ile biten fiil tabanlarına rahatlıkla getirilmesi Eski Türkçede /-(I)l-/ ekinin fiillere gelirken günümüz Türkçesindeki kadar seçici olmadığını göstermektedir. Edilgen çatı eki/-(I)k-/ DLT'de edilgen anlamı veren eklerden biridir. /-(I)k-/ eki fiile istem dışı durumlar ve maruz kalma anlamı katmıştır. Bu eki alan fiil tabanları bağlama göre dönüşlü, edilgen ve kendiliğinden oluş bildirebilmektedir.

DLT'de çifte edilgenlik eki alan fiillerde ilk önce /-(I)l-/ ardından /-(I)n-/ eki art arda gelmektedir. Bu tarz örnekler Türkiye Türkçesinde rastlanmamaktadır, ancak Tuvaca, Yakutçada ve Başkurtçada bu eski kullanım şekline ait örnekler mevcuttur.

Çağdaş Türk lehçelerinde /-gAn/, tarihî Türk lehçelerinde /-mİş/ sıfat-fiil ekini alan bazı fiiller edilgen çatı anlamı taşımaktadır. Benzer yapılar DLT'de /-mİş/ sıfat-fiil ekini alan bazı fiillerde de vardır.

DLT'de /-(I)t-/ ettirgen çatılarda en işlek kullanılan ektir. Türkiye Türkçesine ulaşan ettirgen fiillerde ise /-TUr-/ ekli ettirgen çatı yaygındır. DLT'deki /-TUr-/ ekli ettirgen fiillerin %64,42'si, /-(I)t-/ eklilerin %33,27'si, /-(U)r-/ ekli ettirgen fiillerin ise %31,25'i bugün Türkiye Türkçesine ulaşabilmiştir. Özellikle /-(I)t-/ ve /-TUr-/ ettirgen çatı eklerinin Eski Türkçede az sayıdaki örnekte edilgenlik işlevi ile kullanıldığı bilinmektedir. DLT'deki abıt- "saklamak 79, 100 / örtülmek (DLT I: 206)", yaşur- "gizlemek 378 / örtülmek (DLT III: 68) gibi fiiller ettirgen eki aldığı hâlde etken veya edilgen olarak aktarılmıştır.

Oldurgan fiillerin %16,06'sında /-TUr-/ , %59,68'inde /-(I)t-/ , %12,81'inde /-(U)r-/ eki kullanılmıştır. Bu fiillerin %8,13'ünde /-gUr-/ ve /-gAr-/ eki tespit edilmiştir. Dört fiilde /-çUr-/ ve /-şUr-/ eki, birer fiilde ise /-dEr-/ ve /-z-/nin örneklerine rastlanmıştır. DLT'de yer alan ve Türkiye Türkçesinde kullanımı devam eden oldurgan çatılı fiillerin %23'ü /-TUr-/ ; %56,9'u /-(I)t-/ , %13,8'i /-(U)r-/ ekini almıştır. /-GAR-/ ve /-GUr-/un dört örneği günümüze ulaşabilmiştir. /-çUr-/ ve /-dEr-/ ekinin günümüze ulaşan birer örneği mevcuttur. Bu verilere göre oldurgan çatı eklerinden /-(I)t-/nin yaygın kullanımının Türkiye Türkçesine geçişte biraz düştüğü söylenebilir. /-TUr-/ ekli oldurgan fiiller Türkiye Türkçesine daha rahat ulaşmıştır. DLT'de bazı oldurgan çatılı fiiller /-(U)r-/ ve /-(I)t-/ eklerini almış olsa da bugün Türkiye Türkçesinde /-TUr-/ ekiyle oldurgan yapılmaktadır.

DLT’de işteş çatının birliktelik ve karşılıklık anlamları dışında *yardımlaşma* ve *yarışma* anlamları da mevcuttur. Bu tarz örnekler işteşlik kavramının 11. yüzyılda daha geniş anlamlar içerdiğini ve daha işlek kullanıldığını göstermektedir. Türkçedeki bu işleklik zayıflamıştır. Bunda zamanla işteşlik anlamının sadece ekle değil söz dizimsel olarak da sağlanması etkilidir. İşteş çatılı fiillerin DLT’de kullanım olanakları ne kadar zenginse Türkiye Türkçesine geçiş oranları da o kadar düşüktür. DLT’de geçen ve bugün bazı ses değişiklikleriyle kullanımı devam eden işteş çatılı fiillerin %57,14’ü karşılıklık, %23,8’i birliktelik bildiren fiildir. Bu fiillerin %19,04’ü bağlama göre hem birliktelik hem de karşılıklık anlamı taşımaktadır. DLT’de karşılıklı işteş fiil örneği daha fazladır. Karşılıklı işteş fiillerin Türkiye Türkçesine ulaşma oranı, birlikte işteş fiillerden daha çoktur. DLT’de bazı fiiller işteşlik eki aldığı hâlde, bu fiillerin Türkiye Türkçesinde biçimsel olarak işteş çatı karşılıkları yoktur. İşteş karşılıkları bulunmayan bu fiillerin çoğul öznelerinin olması 11. yüzyılda işteş çatı özelliği gösterdiklerinin kanıtıdır. DLT’de işteşlik ekinin etkisiz olduğu fiil sayısı diğer çatı türlerinininkine oranla daha çoktur.

Kâşgarlı “bir eylemi gerçekten yapmadığı hâlde yapmış görünme” ve bir eylemin tek başına yapıldığını bildirme”yi dönüşlü çatının temel görevi sayar. /-(I)n-/ dönüşlülük ekinin fiile kazandırdığı bu temel anlamların yanında “... saymak, ... gibi olmak” şeklinde izah ettiği anlamlar da mevcuttur. DLT’de dönüşlülük eki alan bazı fiiller ise “... sahibi olmak, ...üstlenmek” anlamları taşımaktadır. Bu fiillerin anlamlarında da “bir eylemin tek başına yapıldığı” sezilenmektedir. Dönüşlü çatı ekinin fiile kattığı “...yapar görünmek”, “... saymak” ve “...üstlenmek” anlamlarının Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş olması işteşlik gibi dönüşlü çatılı fiillerin de düşük oranlarda Türkiye Türkçesine ulaşabilmesinde etkilidir. DLT’de bulunan ve Türkiye Türkçesine ulaşan dönüşlü fiillerin %10,8’i /-(I)n-/, %89,2’si /-(I)n-/ ekini almıştır. Türkiye Türkçesine ulaşan bu fiilleri “kendisi için yapmak, bir şey sahibi olmak, kendine yönelik bir eylem yapmak, kendi kendine gerçekleşmek (doğa olaylarında kendiliğinden oluş, istem dışılık, psikolojik tutum ve davranışlar), “gibi davranmak” anlamları taşıdığı tespit edilmiştir.

DLT’de /-(I)n-/ eki alan dönüşlü fiillerin %20,6’sında “kendini ... göstermek / ... ar görünmek” anlamı vardır. Bu dönüşlü çatı şekli günümüzde aktif olarak yaşamamaktadır ancak bazı mecaz anlam kazanmış fiillerde kendini hissettirmektedir. DLT’de /-(I)n-/ dönüşlülük ekinin en fazla getirildiği ek /+IA-/ isimden fiil yapma ekidir. Bu fiillerin bazıları oluş ve durum anlamları da kazanmıştır. “Sahibi olmak” anlamı veren fiil sayısı bunlar içinde en çok örneklendirilendir. DLT’de /-(I)k-/ edilgenlik ekinin dönüşlülük anlamı kattığı fiiller de vardır. DLT’de /-(I)ş-/ eki alan bazı fiiller dönüşlülük anlamı taşımaktadır. İşteş çatı eki olan /-(I)ş-/ ekinin dönüşlülük anlamı verdiği yapılar günümüzde de mevcuttur.

Sonuç olarak DLT’de işlek ve geniş bir çatı alanı bulunmaktadır. Bu çatı alanlarından bazıları Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam ederken bazılarının kullanımdan düştüğü görülmektedir. Çatı eklerinde görülen fonksiyon daralmaları bunda etkili olduğu gibi, bazı çatı şekillerinin farklı söz dizimsel ve sözlüksel yöntemlerle karşılanmaya başlanması da belirleyici olmuştur. Türkçenin gelişim serüveninin kelimededen eke doğru olduğu varsayılmaktadır. Demek ki çatı eklerinin fonksiyonlarının *sözlüksel* ve *söz dizimsel* yöntemlerle karşılanmasında diğer dillerin etkisi olmalıdır. Çünkü bu çatı yöntemleri, bükümlü dillerde kullanılmaktadır. Türkçe bu dillerden fiil almasa da aldığı isimleri yardımcı fiillerle fiilleştirmiştir. Ayrıca birleşik fiillerde kullanılan ödünçleme isimlerin anlam özellikleri, bu birleşik fiillerin çatı eklerini almadan kullanılmalara olanak sağlamıştır.

KISALTMALAR

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

TT: Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- ATALAY, B. (1985a). *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, B. (1985b). *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, B. (1985c). *Divanu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, B. (1986). *Divanu Lûgat-it Türk Dizini "Endeks"*. C. IV. Ankara: Alâeddin Kırâl Basımevi.
- ALTAYLI, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1. Cilt A-K*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYTAÇ, A. (2008). "Divânü Lugâti't-Türk'te Ettirgenlik Eklerinin Kullanımı". *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Ekim 2008). Rize: Rize Üniversitesi Yayınları: 399-403.
- BANGUOĞLU, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. 8. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- BOZ, E. (2008). "Divânü Lugâti't-Türk'te Eylemden Ad ve Sıfat Yapan Ortaçlar". *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Ekim 2008). Rize: Rize Üniversitesi Yayınları: 332-341.
- BOZKAPLAN, Ş. A. (2007). "Divânü Lugâti't-Türk'te +LA". *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*. II/2: 109-120.
- BOZKURT, F. (Uyarılama, Düzenleme, Çeviri) (2012). *Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lûgat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- COŞAR, A. M. - B. GÜNEŞ (2011). "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler". *Türkiyat Mecmuası*. XXI/2: 19-86.
- COŞAR, A. M. - B. GÜNEŞ (2011). "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Makaleler." *Türkiyat Mecmuası*. XXI/1: 167-231.
- DANKOFF, R. - J. KELLY (1982). *Mahmūd al-Kâşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luğat at-Turk)*. Part I. USA: Harvard University Press. / *al-Kaşgari, Mahmud: Türk Şiveleri Lûgatı (Divanü Lugat-it-Türk) İnceleme - Tenkidli Metin - İngilizce Tercüme - Dizinler*. Harvard I. Kısım (1982: XI+416; II. Kısım (1984): III+381; III. Kısım (1985): 337. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Türkçe Kaynaklar: VII.
- DAŞDEMİR, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

- DELİCE, H. İ. (2009). "Oldurgan Çatı İşlev Açısından Nasıl Tanımlanmalıdır?". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XXX/1:107-120.
- DEMİRCAN, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- DEMİREL, Ö. (2009). "Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Çatı Ekleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*. İstanbul: Kasım 2008. 39: 238-262
- DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (çev. Ali Ulvi Elöve 1941). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- EDİSKUN, H. (1996). *Türk Dilbilgisi*. 5. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. 8. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. - Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II. Wiesbaden.
- ERGİN, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basın Yayın.
- GENCAN, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- GRUNINA, E. A. (2000). "Fiil Çatısı Üzerine." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. [2000] 1997. Ankara: TDK Yayınları: 195-213.
- GÜLSEVİN, G. (1999). "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler." *Türk Gramerinin Sorunları I- II*. Ankara: TDK Yayınları: 203-223.
- HACİEMİNOĞLU, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HAZAR, M. (2013). "Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış". *TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları)*. XXXIV: 149-178.
- KARA, F. (2016). "Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. V/3: 1204-1215.
- KARA, F. (2017). "Çatı Kavramı İçinde Sıfır (/Ø/) Biçim Birimi". *Türk Dil Bilgisi Toplantıları Türkiye Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi Bildiriler Ankara* (31 Ekim - 1 Kasım 2014). Ankara: TDK Yayınları: 105-113.
- KARABULUT, F. (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen yapı Tipolojisi Dil Bilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- KARAHAN, A. (2013). *Divânü Lugati't- Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARPUZ, H. Ö. (2009). "Türkiye Türkçesindeki Eylem Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri". *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu* (25-27 Nisan 2007). Erzurum: 651-656.
- KNECHT, L. (1986). *Lexical Causatives in Turkish*. Studies in Turkish Linguistics. Amsterdam / Philadelphia: 93-123.
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazika*. Moskva: Leningrad.

- KORKMAZ, Z. (1999). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binâsı)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. [1999] 1996. Türk Dil Kurumu Yayınları: 159-165.
- KORKMAZ, Z. (2003). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2001/I-II: 193-198.
- KORKMAZ, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. 3. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- KÖNİĞ, G. (1983). "Türkçede Çatı". *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (Özel Sayı 1983): 111-126.
- LENAND, G. - J. KORNTFILT (1977). "Infinitival Double Passives in Turkish". in K. Leffel and D. Bouchard (eds.) *North Eastern Linguistic Society*. 7: 65-79.
- LÜBİMOV, K. (1963). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. XIII/147: 150-155.
- RAMSTEDT, G. J. (1957), *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye*. Morfolojiya, (çev. L. S. Slonim). Moskva-Leningrad.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981). *Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyukskih Yazıkıv*. Glagol, Leningrad.
- TAYMAS, A. B. (1942). "Divanü Lûgati't Türk Tercümesi". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*. 7-8: 212-252.
- TEKİN, T. (1986). "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. C. 34. TDK Yayınları: 71-75.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. 2. Baskı. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TENİŞEV, E. R. vd. (1988). *Sravnitel'no İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkıv*. Morfolojiya. Akademiya Nauk SSSR. Moskva.
- TERBİŞH, B. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPRAK, F. (2009). "DLT'de İşteş Çatılı Fiillerden Yola Çıkararak Türkçede İşteşlik Kavramının Fonksiyonları." *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* (28-30 Mayıs 2008). Ankara: TDK Yayınları: 683-706.
- TUNA, O. N. (1986). "Türkçede Transitive – Causative "Geçişli-Ettirgen" Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*: 381-428.
- UYSAL, B. (2020). *Türkçede İşteş Çatı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÜSTÜNOVA, K. (2012). "Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?". *Turkish Studies*. VII/2: 7-14.
- VURAL, H. - T. BÖLER (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*. 2. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları.

YILMAZ, E. (2003). "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [2003] 2001. I-II/44:: 251-289.

YÜCEL, B. (2011). "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları". *Türk Gramerinin Sorunları I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 268-302.

